

A. Annamammedowa

**ÝEWROPA WE AMERIKA
ÝURTLARYNYŇ TARYHYNÝŇ
ÇEŞMEŞYNASLYGY WE
TARYHNAMASY**

Ýokary okuw mekdepleriň talypalary üçin okuw
kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

AŞGABAT-2010

© **Aýna Annamammedowa. Ýewropa we Amerika ýurtlarynyň taryhynyň çeşmeşynaslygy we taryhnamasy.**
Ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň talypalary üçin okuw gollanmasy.

Taryh ylmylarynyň kandidaty **J. Annaorazowyň** ylmy redaksiýasy bilen.

© **Aýna Annamammedowa**
© **Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti**

Giriş.

Çeşmeşynaslykda we taryh ylmynda esasy mesele taryhy çeşme hakyndaky düşünejedir. Bu taryhy aň-düşünjäniň özboluşlylygy bilen düşündirilýär. Sebäbi öwrenilýän obýekt (taryhy waka) we öwrenilýän subýektiň (taryhçy) arasynda taryhy çeşme durýar.

Şeýlelikde taryhy çeşme taryhy wakalaryň we taryhçylaryň özara birleşmesidir. Her bir çeşme subýektiwdir, sebäbi ol adam aňynyň subýektiň önümi bolup durýar. Beýleki bir tarapdan taryhy çeşme obýektiwdir, sebäbi onuň özi taryhy hakykatyň bir bölegi bolup durýar. Şol bir wagtyň özünde bolsa çeşmäni döredijiler taryhy hakykaty obýektiw beýan etmäge ukyplydyrlar.

Ýöne taryhy çeşme we taryhy hakykat bularyň ikisem bir zat däldir. Şol sebäpli hem taryhy çeşmäni çeşmeşynaslyk taýdan öwrenmek zerurlygyny ýüze çykarýar. Çeşmeşynaslyk taýdan öwrenmeklik köp zady öz içine alýar, teoretik usullary, metodiki çeşmeleri, metodologiki prinsipleri işläp düzmek we taryhy anliziň-derňewiň netijesinde çeşmelerden zerur maglumatlary almaly.

Taryhy çeşmeler-bu adamzat jemgyýetiniň ösüşini görkezýän we oňa akyl ýetirmäge mümkinçilik berýän ähli zatlardyr, ýagny adam zähmetiniň netijesinde döredilen we jemgyýetiň köptaraply durmuşy hakynda maglumat berýän ähli zatlardyr.

Çeşmeleriň döremekligiň kanunalaýyklygy we olarda taryhy wakalaryň şöhlenilişi çeşmeşynaslygyň dersidir. Şeýlelikde çeşmeşynaslyk taryhy çeşmeler hakyndaky ylymdyr.

Çeşmeşynaslygyň wezipesi onuň teoretik-metodologiki prinsiplerine daýanmak bilen çeşmeleriň taryha hakykata näderejede gabat gelýändigini öwrenmekden, şeýle hem çeşmelerdäki maglumatlary ýüze çykarmagyň metodlaryny işläp düzmekde we olary derňemekden ybaratdyr.

Awtorlar köpçüligi çeşmelerin ýedi görnüşini agzaýarlar.

1. ýazuw
2. maddy önümler
3. etnologiýa-milli medeniýet bilen baglanyşykly önümler
4. dilden-dile geçip gelýän wakalar
5. lingiwistik
6. fotokino
7. fonoýazgylar

Ýöne biz dersin dowamynda diňe ýazuw çeşmelerini öwrenýäris.

Ýazuw çeşmeleri hem birnäçe toparlara-görnüşlere bölünýärler.

1. ýyl ýazgylary (hronikalar)
2. Kanunçylyk aktlary
3. Iş dolandyryş kagyzlary
4. Hususy aktlar
5. Statistik çeşmeler
6. Döwürleýin metbugat
7. Memuarlar, gündelikler, hatlar
8. Edebi ýadygärlikler
9. Publisistika we syýasy eser
10. Ylmy işler

Çeşmeşynaslygyň iki sany prinsipi bardyr. Obýektiwlik prinsipi her bir çeşmäni öwrenmekligiň gözbaşynda durmalydyr. Ýagny çeşmäniň mazmuny obýektiw wakalary belli beýan etmelidir.

Taryhylyk prinsipi. Çeşmä bütewi we çuňňur çemeleşmegi talap edýär. Kähallatlarda taryhylyk diýip çeşmäniň döremegine getiren wakalary öwrenmeklige syrykdyrylýar.

Çeşmeşynaslygyň umumy nazary-usulyýet meseleleri

Çeşmeler baradaky ylmy-bilimleriň kemala gelmegi taryh ylmyň ösüşiniň umumy gidişi bilen şertlenýär we anyk çäklerе çenli onuň taryhynyň esasy döwürleri bilen gabat gelýär. Çeşmeler baradaky ylmy bilimleriň ösmegi we umumylaşdyrylan ilki bilen çeşmäniň hakykata laýyklygyny ýola goýulmagy, onuň habar berýän maglumatlaryň dogrulyk derejesine kesgitlemek baradaky gözlegler ýüze çykdy. Diňe XIX asyryň ahylarynda XX asyryň başlarynda ýurt taryhnamasynda çeşmeleri öwrenmegiň toplanan tejribeler peýda boldy. Muňa mysal edip Bernçeýmyň 1889-njy ýylda SPB-da neşir edilen: “Taryh” ylmyna giriş atly işini, Lanluanyň we Sembosyň 1889-njy ýylda SPB-da çykan “Taryhy öwrenmeklige giriş” atly işini, Karýewiň 1913-nji ýylda SPB-da neşir edilen “Taryh biliminiň teoriýasy” atly eseri ýaly birnäçe işleri görkezmek bolar. Çeşmeşynaslyga degişli şondan soňky döwürde daşary ýurt, şol bir hatarda öňki sowet döwletiniň alymlary tarapyndan ençeme işler we gözlegler amala aşyryldy. Şeýle gözlegleriň amala aşyrylmagy netijesinde çeşmeşynaslygyň predmeti we taryhy çeşmäni kesgitlemek, taryhy çeşmäniň ulgamlara bölünşi, taryhy çeşmäni öwrenmegiň we peýdalanmagyň esasy usulyýet meseleleri, çeşme bilen işlemegiň esasy döwürleriniň mazmuny we yzgiderli ýaly çeşmeşynaslygyň esasy nazary-usulyýet meselelerini düşündirmeklik ýola goýuldy.

1) Çeşmeşynaslyk tejribeden gelip çykýar. Başda diňe ýazuw taryhy çeşmeleri öwrenilipdir we diňe amaly çeşmeşynaslyk belli bolupdyr. Şu görnüşli amaly çeşmeşynaslygyň esasy wezipesi dokumentiň nazary-usulyýet hakykata laýyklygyny kesgitlemek we ondaky getirilýän maglumatlaryň dogrulyk derejesini kesgitlemek bolupdyr. Diňe XIX-XX asyryň sepgidinde ylmyň ösüş-i meseläniň ösüş-i bilen şöhlenenipdir. Şol döwürde çeşmeşynaslygyň aýratyn ylmy

pudak hökmünde wezipeleri kesgitlendi. Çeşmeşynaslygyň dersi, ýagny taryhy çeşmäniň üstünde işlemegiň nazaryeti we usulyeti bolan ylmy pudak kesgitlemekde ozaly bilen çeşmeşynaslygyň wezipeleriniň we umumy taryh gözlegleriň arasynda serhet goýmak gerekdi. Köp ýyllaryň dowamynda taryhy çeşmä geçmiş wakalaryň ýönekeý maglumat beriji hökmünde seredilmegi çeşmeşynaslygy bilen taryh gözlegleriň birigenligi meseleni döretmändi. Bu mesele diňe taryhy çeşme jemgyýetçilik durmuşynyň ýüze çykmasy hökmünde seredilip başlanmagy bilen döredi. Alymlaryň birnäçesi çeşmeşynaslygyň esasy maksadyny taryhy maglumat almak diýip kasgitleýärler. Ýöne hakykatynda çeşmeşynaslyk taryhy çeşmäni jemgyýetçilik durmuşynyň ýüze çykmagy hökmünde getirilýän taryhy maglumat görnüşinde aňlatmak wezipesini goýýar. Taryhçy taryhy çeşmeden özüniň gözlegi üçin gerekli maglumaty alýar we taryhy çeşme fenomen, ýagny özüňde, ol ýa-da beýleki taryhy gözlegler üçin zerur bolan ençeme taryhy maglumatlary özüňde saklaýan çeşme hökmünde garaýar.

2) Taryhçy taryhy çeşmeden özüniň temasyňa göniden-göni degişli taryhy maglumaty alyp, beýleki gözleglerde möhüm netijeleri berip biljek taryhy maglumatlary üns bermeýär. Tersine çeşmeşynas taryhy çeşmäni başdan-aýak ýüze çykarmaga we analiz etmäge borçlydyr. Şeýlelikde çeşmeşynaslyk taryhy çeşmeler baradaky ylymdyr. Çeşmeşynaslyk-taryhy çeşmeler, olary ýüze çykarmagyň usullary, taryhçynyň işinde olary öwrenmek we peýdalanmak baradaky ylymdyr. Häzirki zaman taryh ylmynyň çylşyrymly sistemasynda çeşmeşynaslyk onuň sostaw bölegi, taryh ylmynyň pudaklarynyň biri bolup durýar. Görnüşi ýaly umumy taryh ylmında tapawutlylykda, çeşmeşynaslyk taryh çeşmä taryhy maglumat hökmünde garaýar. Bu ylmy pudagyň ýwrenýän predmeti taryhy çeşmeleriň bütün köplügidir. Taryhy çeşmeleriň beýan edilýän informasiýalarynyň jemgyýetçilik

ösüşiniň önümi hökmünde seredilmegidir. Diňe şeýle ýagdaýda taryhy çeşmä düşünmek we obýektiw baha bermek bolýar.

Çeşmeşynaslygyň hem beýleki ylymlar ýaly metodlary we metodologiýasy bar.

Çeşmeşynaslygyň metodikasy munuň özi taryhy çeşmäniň çeşmeşynasyň kesgitli usullarynyň we düzgünleriniň özboluşlylygynyň jemidir.

Çeşmeşynaslygyň metodologiýasy-metodlar baradaky bilimdir.

3) Adamzat jemgyýetiniň taryhynda ol ýa-da beýleki tarapyň beýan edýän geçmişiň ähli ýadygärliklerine taryhy çeşme diýilýär. Ozaly bilen çeşmäni gollanmadan tapawutlandyrmak gerek. Mysal üçin “Rus hakykaty” çeşme, Tihomirowyň “Rus hakykaty baradaky gözlegler” atly işi gollanma bolup durýar. Ýöne gollanma bilen çeşmäniň arasynda düýpli serher goýup bolmaz. Taryhy çeşmä-bu örän giň düşünje we şoňa göre-de her bir gollanmany çeşme hökmünde göz önünde tutmak bolar. mysal üçin taryhy gözlegler ylmy taryhy öwrenmekde çeşmedir. Ähli çeşmeşynaslyga degişli işler, şeýle hem umumy taryhy işler çeşmeşynaslygyň taryhyny öwrenmekde çeşmedir. 3) bize gelip ýetmedik çeşmeleriň doly tekistini ýada belli bir bölegini özünde saklaýan taryhy gözlegler belli bir derjede taryhy çeşme bolup durýar. Meselem W.N.Patiçewiň “Russiýa döwletiniň taryhy” ýa-da N.M.Karamziniň “Rus döwletiniň taryhy” atly işlerinde bize gelip ýetmedik ýyl ýazgylaryň bölekleri bar. Ýöne taryhy gözleglerde beýan edilýän taryhy çeşmelerde peýdalanaňda örän ünsli bolmaly, sebäbi bizde taryhçynyň işinde getirilýän çeşmäniň tekistiň asyl nusgasy bilen gabat gelýändigine hiç zat kepil bolup bilmez. Islendik wagta eger deňlemeler asyl nusga saklanyp galan bolsa işde ulanmak üçin hökmany suratda çeşmäniň asyl nusgasyna ýüzlenmeli.

Çeşmeşynaslygyň wezipelerini çözmekde taryhy çeşmeleriň klassifikasiýalary uly rol oýnaýar. Çeşmeleriň

klassifikasiýasy esasan olaryň içki tebigaty bilen baglanşyklydyr. Klassifikasiýa çeşmeleriň ýüze çykyş kanuna laýyklygynda ýüze çykarmakda, olary öwrenmekde we peýdalanmakda esasy prinsipleri işläp düzmekde uly rol oýnaýar. Ilkinji klassifikasiýa munuň özi çeşmeleriň galyndylara ýa-da taryhy hakykatyň galyndylaryna hem-de wesiýetlere, ýagny şol taryhy hakykatyň çeşmäni döredijiniň beýan etmegine bölünýär. Çeşmeşynaslykda ähli taryhy çeşmeleri sosial-ykdysady fornasiýalar boýunça bölmek klassifikasiýasy hem ulanylýar. Ýokarda görkezilem klassifikasiýa bilen bir hatarda, taryhy çeşmeleriň görnüşleri boýunça klassifikasiýa amala aşyrylýar. Awtoryň köpüsi taryhy çeşmeleri 6 tipine bölýär.

- 1) Ýazuw
- 2) Maddy
- 3) Etnografiki
- 4) Dilden aýdylýan taryhy çeşmeler
- 5) Fotodokumentler
- 6) Fotokinodokumentler

Bu klassifikasiýa bir tarapdan ol ýa-da beýleki taryhy çeşmäniň esasy häsiýetli aýratynlyklary, ýagny gelip çykyş mazmuny formasy beýleki tarapdan taryh pudagyň esasy pudagynyň gözleg obýekti bolup durýanlygy boýunça amala aşyrylýar. Ýöne bu klasifikasiýa şertleýindir. Sebäbi 1-njiden etnografik, dilden aýdylýan t.ç. we lingiwistik taryhy çeşmeler ýazuw görnüşinde ýa-da fotodokument görnüşinde getiriýaly bilner. 2-njiden dürli taryhy ugurlar çeşmeleriň dürli toparlaryna daýanyp biler. Şoňa göre-de taryhy çeşmeleri şu aşakdaky tipler boýunça bölmek ýerlikli bolar:

- 1) Maddy taryhy çeşmeler
- 2) Çeperçilik-şekillendiriş taryhy çeşmeler .
- 3) Grafiki-şekillendiriş taryhy çeşmeler
- 4) Ýazuw taryhy çeşmeler
- 5) Fotodokument taryhy çeşmeler

Taryhy çeşmeleri görnüşleri boýunça klassifikasiýa bölünmek esasan ýazuw çeşmelerinde amala aşyrylýar. Ýazuw çeşmeleri şu aşakdaky görnüşler bölünýär; ýagny ýyl ýazgylary, kanunçylyk aktlary, önümçilik dokumentasiýalary hususy aktlar statistiki çeşmeler, döwürleýin metbugat, şahsy dokumentler, edebiýat ýadygärlikleriň, publitistiki we syýasat eserler, ylmy işler. Çeşmeleri klassifikasiýa bölmekde taryhy çeşmeleriň ewolüsiýasy diýen mesele ýüze çykýar, bu esasan görnüşleriň ewolüsiýasydyr. Taryhy çeşmeleriň esasan hem onuň görnüşleriň ösüşine ýardam edýän ençeme maglumatlar bar. Munuň özi sosial-ykdysady gatnaşyklaryň ösüş, nadstroýkanyň üýtgemegiň, jemgyýetiň sosial strukturasy, maddy we ruhy medeniýetiň derejesi ýaly maglumatlardyr. Jemgyýetiň ösmegi bilen taryhy çeşmeleriň tiplerini, görnüşleriň we kategoriýasynyň roly we ähmiýeti üýgedi.

Jemgyýetiň taryhy ösüşi bilen çeşmeleriň täze tipleri ýüze çykdy. Käbir taryhy çeşmeleriň görnüşleriň m.ý.ýyl ýazgylarynyň ýitip, ýerine täze döwürleýin metbugat, statistiki çeşmeler ýaly görnüşleýin kemala gelmegi bolup geçdi. Takmynan XIX asyryň ortalaryndan başlap çeşmeleriň mukdar taýdan ösmegi we hil taýdan dürli görnüşlere eýe bolmak prosesini başlandy. Şeýlelik-de taryhy ösüşiň anyk etapynda çeşmeleriň köpçülikleýin ýüze çykmagy bolup geçýär.

6) Jemgyýetiň ösüşiniň häzirki etapynda ylmy-bilimleriň dürli oblastlarynda ylmyň logiki apparatyna seretmegiň zerurlygy ýüze çykýar. Düşünjeli işiň yzygiderliketaplaryny ýola goýmak amala aşyrylýar. Bu tendensiýa çeşmeşynaslygyň ösüşinde hem giň ornaşýar. Çeşmeler bilen işlemegiň esasy etaplaryny şu aşakdaky görnüşde bilmek bolar, ýagny

- 1) Gözleg.
- 2) Çeşmäni ýüze çykarmak.
- 3) Çeşmeşynasçylyk analizi ýa-da başgaça ylmy tankyt.

- 4) Çeşmäniň mazmunyndaky maglumatlary öwrenmekligiň, gaýtadan işlemekligiň we analizlemegiň metotlaryny işläp düzmek.

İşlemekligiň we analizlemegiň metotlaryny işläp düzmek. Olaryň ählisi çeşmeşynasçylyk barlaglarynyň mazmunyny düzýär. Çeşmeşynasçylyk analizinde giňden ýaýran çeşmeleriniň daşky we içgi tankydy esasydyr. Şeýle bölmeklik çeşmä formal çemeleşmeklige esaslandyryýar we çeşmäniň ýeke-täk bitewi strukturasyňa bölýär. Şoňa görä-deol barlagçynyň çeşme bilen işlemegiň mazmunyny we wezipesini açyp bilmeýär.

Gözlegiň çylşyrymlygyň, çeşmääşni taryhy informasiýalaryň barha köpelyän kompleksinden ýüze çykarmak, şular bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr çeşme bilen işlemegiň metodikasyny işläp düzmekligiň zerurlygy arhiw ewristikasy, taryhy bib lio grafiýa ýaly şol wezipeleri çözüýän kömekçi taryhy düzgünleriň döredilmegine we ösmegine getirdi.

Çeşmeşynaslyk analizi diýen düşünje ýa-da çeşmäniň ylmy tankydy taryhy çeşmäni öwrenmeklikde yzygiderli çözülyän meseleleriň bütewi sistemasyndan ybaratdyr. Muňa şu aşakda yzygiderli degişlidir, ýagny ýadygärlikleriň daşky aýratynlyklaryny kesgitlemek. Onuň düýpliligini a goýmak; çeşmäniň tekstini okamak; tekstiň wagtyny, ýerini, aftoryny we onuň gelip çykyşynyň ýagdaýyny kesgitlemek; tekistiň dogrulyk derejesini dolulygyna ,ylmy ähmiýetini kesgitlemek. Çeşmeşynaslyk tankydy taryhy çeşmäniň öz tebigaty bilen şertlenýär. Çeşmeşynaslyk analizine ähli taryhy çeşmeler mätäçdir. Çeşmeşynaslyk ýazuw çeşmeleriniň daşky aýratynlyklaryny ýüze çykarmakda beýleki ylmylaryň ylaýtada paleografiýanyň usullaryny peýdalanýar. Çeşmäniň tankydy analizi çeşmäniň gelip çykyşynyň nähilidigini hem-de onuň tekstini anyklamagy talap edýär.

Ýazuw çeşmelerini işlemek olaryň düýpliliginiň ýola goýulmagyndan başlanýar.

Dokamentiň kesgitli wagta we kesgitli ýerde ýüze çykandygyny hökman anyklaşdyrmaly. Çeşmäniň düýpliligi ýola goýlanda onuň daşky aýratynlyklary, hronologiki we metrologiki maglumatlary ýaly we strukturasý, çeşmäniň özünde wakalar, şahsyýetler, guramalar, giografiki punktlar barada berilýän maglumatlar göz önünde tutulýar. Bu işi beýleki taryhy düzgünleriň ýagny paleografiýanyň, hronologiýanyň, metrologiýanyň, diplomatikanyň, lingwistikanyň, tonomikanyň, taryhyň, geografiýanyň we beýlekileriň peýdalanmagyny talab edýär. Çeşmäniň düýpliligi ýola goýlanda onuň ähli aýratynlyklaryny hasaba almak zerurdyr. Çeşmäniň düýplidigi baradaky maglumaty ýola goýup gözleýjä gelip eden dokamentiň ilkinji nusgasy, nusgadygyny kesgitlemelidir. Munuň üçin şeýle nusgalaryň düzülmeginiň wagtyny ýüze çykarmak we onuň asyl nusga gabat gelýändigini kesgitlemek talab edilýär. Çeşmeler bilen işlemegiň nobatdaky etaby rekistiň okalmagydyr. Hatda XIX-XXI asyryň dokumentleriniň tekistini okamaklygyň kynçylyklary bar.

XI-XVIII asyryň ýazuw ýadygärliklerini okamakda ýörite pleografiki taýýarlyk talab edilýär, olaryň tekisti aňlatmalara we dargadylmagy häzirki zaman diline geçirmek bolsa dokamentiň zamanynyň gramatiki formalar we diliň leksikasy ýaly bilimleri esasynda terjime edilmelidir. Tekistiň ýüze çykarylmagynda ozaly bilen ilkinji ýa-da başlangyç tekst we mümkin bolan goşmaçalar we üýtgeşmeler gaýtadan işlanmegi goşundylar, gysgaltmalar yzgiderli bolman biler. Netijede bolsa redaksiýa ýüze çykýar, ýagny şol bir protografa esaslanýan ýöne dürli ugury. Käbir ýagdaýlarda çeşmäniň redaksiýasy birnäçe sipisoklarda saklanýar we özüleriniň aýratynlyklaryna eýe bolýarlar. Şeýlelik-de, tekistiň okalmagy çeşmäni tekstologiki analizlemegi talap edip biler.

Haçanda esasy teks ýola goýlanda ony klassifikasiýa we komentariýa etmek amala aşyrylýar.

Çeşme bilen işlemegiň nobatdaky işi onuň wagtyny we ýerini kesgitlemekden çeşmäniň döreýiş ýagdaýyny we maksadyny awtoryny kesgitlemekden ybaratdyr. Çeşmäniň ýüze çykan wagtyny kesgitlemek çeşmä wajypdyr, çünki wagtyny kesgitlemek çeşmäniň özüne şeýle hem onda habar berilýän maglumatlara baha bermäge giň mümkinçilik berýär. Wagty näbelli çeşmeleriň ýüze çykan wagtyny kesgitlemekde onuň daşky häsiýetleri uly rol oýnaýar. Çeşmäniň wagtyny kesgitlemekde onda getirilýän şahsyýetler, edaralar, guramalar uly ähmiýetine eýedir. Käbir çeşmeleriň wagtyny kesgitlemekde hronologiýa sistemasyny hasaba almak esasynda amala aşyrylýar, munuň üçin hronologiýa baradaky bilimler zerurdyr.

Çeşmäniň wagtyny kesgitlemek meselesi çeşmäniň dörän ýerini anyklamka wezipesi bilen berk baglanyklydyr. Anyk maglumarlar ýok wagtynda, munuň üçin beýleki maglumatlar ulanylýar. Olaryň arasynda esasy orny geografiki we topografiki maglumatlar, kesgitlemeler baradaky maglumarlar ulanylýar. Mundan başga-da çeşme giňden peýdalanylýar. Taryhy çeşme bilen işlemekde çeşmäniň awtorlary baradaky mesele möhüm ähmiýete eýedir. Çeşmäniň awtoryny kesgitlemek diňe çeşmäni ýazan adamyň adyny ýada, şol çeşmäniň düzümine gatnaşan edaralaryň, guramalaryň atlaryny kesgitlemek üçin zerur däldir. Eýsem çeşmäniň awtoryny kesgitlemek onuň gelip çykyşyny kesgitlemek, çeşmäniň dörän sosial sredssyny anyklamak onuň mazmunyny has çuňňur we hemme taraplaýyn gözden geçirmek üçin zerurdyr. Käbir çeşmelerde awtoryň ady görkezilýär. Ýöne bu maglumata tankydy nukdaý nazardan seretmelidir. Käbir ýagdaýlarda tekistda görkezilen at çeşmäniň awtory bilen hiä hili dahyly ýokdyr. Awtoryň adynyň ýerine onuň lakamynyň goýlan ýerleri hem gabat gelýär. Awtor baradaky meseläni

çözmekde tekistiň özüniň öwrenilmegi uly ähmiýete eýedir, çünki awtor tekstda özi barada göni ýa-da gytaklaýyn maglumatlary berip bilýär. Çeşmäniň awtoryny kesgitlemekde poçerkiň derňelmegi gowy netijeleri berip biler. Taryhy şertlerini dokumentiň düzülmeginiň şertlerini we maksatlaryny aýdyňlaşdyrmaga mümkinçilik berýär. Her bir taryhy çeşme kesgitli döwrüň önümidir we onuň ýäze çykmagynyň anyk şertleri we maksatlary bolýar. Çeşmäniň ýüze çykan taryhy şertlerini anyklamak onuň dörän zamanynyň çuňňur öwrenilmegini talab edýär. Çeşme bilen işlemegiň nobatdaky etaby çeşmäniň mazmunynyň öwrenilmegi we oňa laýyk gelýän taryhy hakykatyň dikeldilmegini talab edýär. Her bir ýazuw çeşmesi kesgitli wakany häsiýetlendirýän maglumatlary özünde saklaýar. Taryhy şol maglumatlarda wakanyň mazmunynyň nä derejede doly beýan edilendigini bilmelidir. Taryhy çeşme belli bir sosial toparyň bähbitlerini beýan edýär. Şoňa görä-de çeşme bilen işlenilende oňa tankydy nukdaý nazardan seretmeli.

Gadymy döwrüň taryhy çeşmeleri.

Gadymy ýazuw çeşmeleri epigrafiki ýadygärliklere hem-de grek, rim, g.b. ýewropa, g.d. awtorlarynyň işlerine bölünýär.

Epigrafik ýadygärlikleriň gadymylarynyň bizi assiriýa işlerine şekilli ýazgylarydyr(b.e XIII as). Bu ýazgyda assiriýalaryň goňşy ýurtlary ýörişleri barada aýdylýar, geljekki urortu döwletiniň teritoriýasynda ýerleşen halklar barada ýatlanýar. Gadymy Urortunyň teritoriýasynda assiriýa we halu dilerinde ýazylan ýazgylaryň ençemesi saklanyp galypdyr. Olaryň iň gadymysy b. e. IX asyryna degişlidir.

Şäher diwarynyň galyndylarynyň arasynda bu desgany Urartu hökümdary Sarduriniň gurdurandygy barada gürrüň berýän Assiriýa şine şekilli ýazgysy toplanyldy. Sarduriniň

ogly Urartu patyşasy Işkuininiň galanyň gurluşygy baradaky ýazgysy eýýan Urartu dilinde berilýär. Şine şekilli ýazgylaryň has köp sanlysy patyşalar Menusnyň we onuň ogly Argitiniň döwründen galan ýazgylardyr.

Bu ýazgylarda paýtagt Puşnada we onuň töwereklerinde alnyp barlan gurluşyk işleri şeýle hem uruşlar oljalar, eýsirleriň gula öwrülişi barada habar berýär. Gresiýanyň, Priçernomorýeniň grek koloniýalaryň taryhyny öwrenmekde gyzykly çeşme bolup durýar.

Bu ýazgylarda matropoliýa bilen Gara deňziniň kenarlarynda ýerleşýän grek koloniýalarynyň özara gatnaşygy barada maglumatlar bar. B.e.öň 4-5 asyra degişli epigrafik maglumatlarda Hersonesiň yetginjekleriniň ýaşyna ýetende kabul edýän kasamynyň tekisti bar eken. Bospor patyşalygynyň taryhy boýunça epigrafik çeşmeleriň ençemesi ýüze çykarylady. “Diofent baradaky Dekret” diýilip atlandyrylýan we hersones “maslahaty we halky” tarapyndan serkerde Diofontyň hormatyna kabul edilen ýazgyda diňe bir sikiflere, töwellalara garşy harby herektler, şäher gurluşygy barada maglumat bermän eýsem Safmagyň baştutanlygynda Sikif gullarynyň gozgalaňy barada hem gürrüň berýär. Grek ýazgylary gul eýeçilik hojalygyň häsiýetine, gullaryň ýagdaýyny, graždanlaryň şahsy durmuşyny anyklamaga mümkinçilik berýär. Italýadan tapylan iň gadymy ýazgylar b.e.öň 8asyryň birinji ýarymyna degişlidir. Gadymy ilatyň alfabiti Lasis goňşy Kompaniýadan geçiýöpdir. Gadymy latyn ýazgylarynyň biri Dj Boni tarapyndan rim Forumunda “Romulanyň gubury” gazylyp agtarylýan wagtynda açyldy. Ýazgy gara daşyň ýüzüne grek harplary bilen ýazylyp Arheploglar bu ýazgynyň b.e.öň 7asyra ýa-da 6asyra degişlidigini çaklaýarlar. b.e.öň 7asyrdan başlap Toskanide, Lasiýada gijiräk dg Italiýada, Ümbride we Kompaniýada etrus epigrafik ýazgylary Rimde-de ýüze çykarylady.

2. Gadymy grek eposlary “Ilýada”, “Odisseýa” gadymy ýazgylara görä garry Gomer tarapyndan ýazylypdyr. Bu poemalar özi bilen baglanşykly zamanyň ençeme wajyp meselelerini çöämäge mümkinçilik berýär. Kristomiken zamanynda Gresiyada dowam eden gadymy synpy jemgyýet goňşy grek taýpalrynyň süýşmekligi netijesinde ýok edilindi. Kristomiken-zamanyňa degişli aýry-aýry ýatlamalardan başga, Omeriň poemalary şol grek taýpalarynyň b.e.öň XII-XIX asyrlardaky ýagny ilkidurmuş obşına gatnaşyklarynyň dargaýan harby we parahatçylykly durmuşyny beýan edýär.

“Ilýadanyň” süžiyeti Alihanyň onuň we Troýan urşunyň onunjy ýylynda getiren netijelerinden ybaratdyr. “Odisseýa” poemasyň süžiyeti Odisseýiň on ýyllyk sergezgançylygy we Troýe ýumrulan soň watanyňa gaýdyp geleninden ybaratdyr. Her bir poema baryp gadymy döwürde 24 aýdyma bölünipdir. Şol döwre degişli arheologiki ýadygärlikler başga çeşmeleriň ýoklugy bu poemalaryň ähmiýetini has-da artdyrýar. “Ilýada” we “Odisseýa” çeper etniki eserlerdir. Şu çeşmeleri taryhy maglumat hökmünde nähilli ulanmalu diýen sorag gelip çykýar. Gomerçilik poemalarynyň fantastik gürrüňlerinde taryhy däneleri saýlap almaly.

Poemada hereket edýän adam atkary legendar gahrymanlardyr, olaryň işleride fantastiki häsiýetdedir. Ýöne Troýa urşy hakyky taryhy waka. Poemalardaky getirilýän ilatly punktlar gazyp-agtaryşlaryň tassyklanmagy boýunça dogry görkezilipdir. Gazyp-agtaryşlar wagtynda tapylan medeni predmetlar poemalarda beýan edilmegi bilen laýyk gelýär. Şoňa görä deňlemeler poemalar esasynda wakalaryň ösüşiniň anyk hronologik çäklerini kesgitlep bilmasada gomerçilik jemgyýetiniň mazmunyny öwremäge mümkinçilik bar.

Mysal üçin “Ilýada” poemasynda “Priomanyň öýündäki urug gurluşynyň häsiýetleri” diýen bölekde Priamanyň uly patrerhal maşgalasy suratlandyrylýar. Poemada beýan edilmegine görä Priama öz maşgalasy bilen bilelikde 50 sany

öýlenen ogly öz aýallary bilen we 12 sany durmuşa çykan gyzy öz adamsy bilen bir öýde ýaşayarlar. Maşgalanyň möçberiniň görkezilşi ýaly Priamanyň birnäçe aýaly bolup, şolaryň arasynda Gekuba olaryň baştutany bolmaly. Poemanyň şu bölegi patrerhal urug gurluşynyň dargap barýa döwrüni beýan edýär. Gadyny gul eýeçilik Gresiýada taryh ylmy geçilşi çeper beýan etmek görnüşinde bolupdyr. Gadymy grek taryhçylary öz işlerinde esasy çeşme hökmünde gahrymançylykly eposlary giňden ulanypdyrlar. Wagtyň geçmegi bilen geçmişi öwrenmekligiň metodlary kämilleşýdir. Taryhyň ösüşini gadymy grek alymlary jemgyýetdäki aýry-aýry toparlaryň ýada belli şahsyýetleriň özara çaknyşmagynyň netijesi hökmünde beýan edilipdirler. Taryhy ösüşe idealistik düşünmeklikden başga-da, gadymy awtorlary öz maglumatlaryny takyklamaga mümkinçilikleri bolmandyr. Köplenç bolsa, olar bu işe gyzklanmandyrlar. Olaryň esasy wezipesi geçmişi özboluşly beýan etmekden ybarat bolupdyr. Muňa seretmezden gadymy awtorlaryň eserleri gadymy gresiýanyň we onuň ýurtlarynyň taryhyny öwrenmekde möhüm çeşmedir. Ýöne olaryň getirýän maglumatlary hemme taraplaýyn tankydy analize mätäçdir. Ozaly bilen bolsa bu eserleriň gul eýelerine degişlidigini ýatdan çykarmaly däl, sebäbi olar jemgyýeti gullarsyz göz önüne getirip biljek däl. Azatlyk baradaky olaryň iň bir näýbaşy nukdaý nazarlary hem çäklidi.

Gadymy grek alymlarynyň arasynda taryhy işleriň biri “Taryhyň atasy” diýip atlandyrylýan Gerodota degişlidir. Gerodot kiçi Aziýany go-gb –da ýerleşýän Galikarnys şäherinde b.e.öň 484-nji ýylda dogulypdyr we go Italiýanyň Furiýa şäherinde takmynan b.e.öň 425-nji ýylda aradan çykyppdyr. Ol ýerine gul eýeçilik begzadalaryndan bolupdyr. Gerodot Afiny gul eýeçilik jemgyýetiniň güýçli ösen döwri bolan “Elli ýyllykda” ýaşapdyr. Şol döwürde greklerde pars çozuşlaryny beýan edenlerinden soňra öz taryhlaryna, şeýle hem goňşy halklaryň taryhyna çuňňur gyzyklanma

başlanypdyr. Şu isleglere jogap hökmünde hem Gerodotyň “Taryh” atly işi ýüze çykypdyr. Gerodot öz işini ömrüniň ikinji ýarymynda, ýagny Peloponnes urşynyň öň ýanynda we başlanan döwürlerinde ýazypdyr, ýöne tamamlap ýetişmändir.

Soňra Gerodotyň bölüme bölünipdir, awtor bolsa “Taryhyň atasy” diýen şöhratly ada eýe bolupdyr. Eseriň 9-njy kitaby b.e.öň 478-nji ýylda Afinalaryň Sest we Gelespont şäherlerinde eýelemegine çenli ýazypdyr. Gerodotyň işiniň esasy temasy grek-pars uruşlarynyň taryhydyr. Ilkinji 4 kitap giriş hökmünde berlip onda Gresiyäň we onuň goňşularynyň grek-pars uruşlaryna çenli taryhy beýan edýär. Gerodotyň “Taryhy” gomeriň eposlary bilen deňeşdirilýär. Bu çeper proza taryhy döwri beýan edýär. Awtor öz beýan eden beden wakalarynyň dorydygyna güwä geçmeýär. Gerodotyň öz işine ulanan çeşmeleri dürli-dürli esasan bolsa dilden aýdylýan gürrüňler we öz gözegçiligidir. Gerodot tarapyndan toplana çeşmeleriň wagtyň geçmegi bilen arhiologik gazyp agtaryşlarda tassyklanýar, gerodot öz garaýyşlary boýunça Afiny gul eýeçilik demokratiýasynyň tarapdarlary we elin watançysydyr. Gaymy grek alymlaryň biri “Taryhyň atasy” diýen ada Gerodotdan has köp derejede mynasyp bolan Fukditdir. Antiki Gresiyäniň ajaýyp taryhçysy Fuktit b.e.öň 460-njy ýylda Afinada dogulypdyr we takmynan 399-njy ýylda käbir maglumatlar görä Frakiýada aradan çykypdyr.

B.e.öň 424-nji ýyl Pellopones urşy wagtynda ol strateg eken Afiny harby-deňiz güýçlerine şowsyz ýolbaşçylygy üçin Fukidid Afinydan kowulupdyr we 20 ýyllap Frakiýada ýaşapdyr. Frakiýada ýaşayan wagtynda ol Peloponnes urýunyň soňky wakalary ünsli synlapdyr. Ençeme söweş ýerlerine baryp görendir, materiallar toplapdyr. Uruşdan soň Fukidid amnistiýa düşüpdur we Afina dolanyp gelipdir. Fukididiň tassyklamagyna görä özüniň “Taryh” atly işiniň üstünde uly urş başlanmanka işläp başlapdyr we ömrüniň бүтін dowamynda arakesmeler bilen ýazylypdyr. Soňra Fukkididiň bu işi 8 kitaba bölünipdir.

onuň 1-nji kitaby Gresiýanyň taryhynyň iň gadymy döwründen Pelopannes urşuna çenli bolan döwürň gysgaça beýanydyr. Fukidid gadymy döwürlerden galan maglumatlara ynamsyzlyk bilen garapdyr we olar barada düýpli işlemegi mümkin diýip hasaplapdyr. Galan 7 kitap Pelopannes urşy barada ýazylypdyr. Onuň 8 kitaby b.e.öň 411 ýylyň wakalaryny beýan edýän wagtynda gutarýar. Gorkuli ýa-da Fukidid öz işini tamamlamaga ýetişmän aradan çykan bolmaly. Belli “Elliýyllygyň” ýaş nesliň wekili bolan Fukidid, Geradotdan tapawutlylykda gadymy dünýä garaýşyň häsiýetlerinden doly diýen ýaly el çekipdir. Ol wakalaryň sebäplerini we bahalaryny içgin düşündirýär, syýasy analizi ulanýar, wakalary anyk hronologiýada beýan etmäge çalyşýar. Taryhçy wakalary tebip ýol bilen düşündirýär. Fukididiň esasy çeşmesi şaýatlaryň gürrüňi, şahsy gözegçilik we dokumental maglumatlardyr. Işini mazmuny boýunça Fukidid “taryhyň atasy” diýip atlandyrmaga Gerodota görä has kaklydyr. Ýöne onuň eseri hem golaýdaky geçmişi ylmy däl deňlemeler çeper beýan etmek häsiýetlenendir. Özünüň syýasy oligarhiýanyň tarapdarydyr. Gadymy grek alymlaryň eserleriniň arasynda Ýewropanyň, Aziýanyň, Afrikanyň taryhy we geografiasyny beýan edýän Strabonyň “Geografiasy” uly orna eýedir. Strabon Pontyň Amassiýa şäherinde b.e.öň 60-njy ýylda dogulypdyr we b.e.öň 24-nji ýylda aradan çykypdyr we gowy bilim alypdyr. Ol esasy taryh we geosrafiýa bilen gyzyklandy. Strabon dg Sardiniýadan go Efiopiýa çenli syýahat edipdir. Ol Kiçi Aziýanyň, Gresiýanyň, Italiýanyň geografik şertlerine ilatynyň dăp-dessurlaryny gowy öwrenipdir. Prinsipler düzgüniniň berkarar bolmagy bilen Strabon Rime göçüpdir we şol ýerde ömrüniň ahryna çenli ýaşapdyr. Strabonyň “Geografiasy” eseri 17 kitapdan ybaratdyr.

Bu eserde Rimiň geografiasy barada köp sanly maglumatlardan başgada taryh barada gymmatly materialar beýan edilýär. Strabon taryhy geografiasynyň atasy diýilip

atlandyrylýar. Onuň eserinde özünden öňki awtorlaryň işi, ozaly bilen bolsa eratosfeniň işi tankydy nukdaý nazardan ulanylypdyr. Strabonyň “Geografiýasynyň” materialary terriallary prinsip boýunça bölünýär, 3-10 kitaplary Ýewropa (3-1 Beriya, 4-Galliýa, 5 we 6 Italiýa, 7dg we gd, 8,9,10 Ellada); 11-16 Aziýa, 17 Afrika bagyşlanýar. Strabon öz işinde halklaryň döp-dessurlaryny uly üns berýär. Strabonyň “Geografiýa” Demirgazyk Priçernomorýeniň tebigy şertleri, ilaty, skifler we beýleki taýpalar barada gymmatly maglumatlar bar. Mundan başgada grek şäheri bilen skifleriň özara gatnaşygy, kimmersibisleriň Kappadiona ýörişleri barada gürrüň berilýär.

Strabonyň “Geografiýanyň” taryhy, geografiki, etnografiki materialarynyň ynamdarlygy ozaly bilen bu işiň rim döwlet we harby işgärleriniň söwdagärleriniň praktiki üçin ýazylandygyndan ybaratdyr. Strabonyň getirýän maglumatlarynyň ençemesiniň beýleki antiki awtorlaryň işinde gabat gelinmeýär. Gelip çykyşy boýunça Italiýaly Rin taryhçysy Korneliý Pasit b.e. I asyrynyň ortalarynda II asyryň başlarynda ýaşap geçipdir. Pasitiň bize gelip ýeten işlerini iki topara bölmek bolýar. 1-nji toparyna kiçi eserler diýlip atlandyrylýan b.e 97-98 ýylda ýazylan “Ýülliý Agrikonyň durmuş ýazgysy” 98-nji ýylda ýazylan “Germanlaryň gelip çykyşy barada we Germaniýanyň ýer ýagdaýy” atly taryhy-geografik traktaty we 102-107 ýyllar aralygynda ýazlan “Oratorlar baradaky dialog” atly eserleri degişlidir. 2-nji topara 2 sany uly taryhy epopeýalar bolan b.e 105-111 ýylda ýazylan “Taryh” şeýle hem 111 ýyldan soň ýazlyp başlanan “Annalart” atly işleri degişlidir.

“Ýülliý Agrikolyň durmuş ýazgysy” atly işinde Pasit Ýüliý Agrikasyň, ýagny uly serkerde 77-84 ýylda Bretaniýanyň namestnigi bolan, bu prowinsiýany rim häkimýetlerine doly bpbün egdiren adamyň durmuşyny we işini beýan edýär. Bu işde Rimiň Ýüliý Klawdiýa we Flawiýa döwründäki syýasy

taryhy, prowinsiýalary dolandyryş sistemasy, rim goşuny baradaky maglumatlar duş gelýär. Işde Bretaniýanyň Rimi basyp alşy, Bretanlaryň Rim häkimýetlerine garşy gozgalaňlaryň, bu ýeriň ilatynyň döp-dessurlary, tebigy şertleri barada gürrüň berilýär.

Tasitiň “Germanlaryň” gelip çykyşy barada we Germaniýanyň ýer ýagdaýy atly traktaty iki bölünýär. Birinji bölümde ýurduň geografiki ýagdaýy, ilatyň döp-dessurlary barada, ikinji bölümde german taýpalary barada gürrüň berilýär. Bu her taryhçylar, etnograflar arheologlar üçin gymmatly taryhy çeşme bolup durýar. Pasitiň “Oratorlar baradaky diolog” atly işinde imperatoň häkimýetiň düzgüni, mazmuny, şol düzgün şrtlerinde optimistik durmuş pozisiýasy barada gürrüň gidýär. Korneliý Pasitiň “Taryh” atly işi hut şu ýyllarda ýazlyp başlanypdyr. Bu kitap 14 kitapdan ybarat bolup b.e 69-96 ýyllary öz içine alýar. Biziň döwrimize çenli bu işiň dolulugyna ilkinji 4 kitaby we 5-nji kitaby 26 baby gelip ýetipdir. Eseriň bize gelip ýeten böleginde b.e69ýylda graždanlyk urşy we Wespaşanyň dolandyryp başlamagy barada gürrüň berilmeýär.

Pasitiň “Annalary” 16 kitapdan ybarat bolup b.e 14ýyl tä 68 ýyla çenli döwri öz içine alýar. Biziň döwrümize çenli Paitiň “Annalarynyň” ilkinji 4 kitaby we 5-6 kitaplaryndan bölekler gelip ýetendir. Şu bize gelip ýeten kitaplary we böleklerinde b.e.29-31ý wakalary beýan edilýär. B.e.37-47ý wakalaryny öz içine alýan 7-10 kitaby; 47-66ýyllary öz içine alýan 11-16 kitaplary ýetipdir. Pasitiň ömrüniň dowamynda öz işini tamamlap bilmändigi mümkin, sebäbi soňky iki ýyl beýan edilmändir.

Orta asyrlar zamanynyň çeşmeleri.

1. Gündogar Rim imperiasynda gul eýeçilik jemgyýetiniň dargamak prosesi Günbatara seredeniňde has

haýal bolup geçýärdi. Munuň özi Wizantiýanyň ylaýta-da medeni oblastynda gadymy we ellinistik zamanyň dăp-dessurlarynyň we galyndylarynyň uzak wagtlap saklanyp galmagyny şertlendirdi. Wizantiýa medeniýetiniň Gadymy Gresiyanyň medeniýeti bilen şeýle dowam edililikli baglansygy Wizantiýanyň uzak dowam eden bütin taryhyna häsiýetlidir. VI asyra degişli dokumental Wizantiýa çeşmeleri ellinizm we zamanlarynyň dokumentlerine häsiýetli bolan ençeme aýratynlyklary özünde saklaýar. VI asyrdaky Wizantiýa imperiasynyň sosial-ykdysady taryhy boýunça esasy çeşme 528-534-nji ýyllarda Ýustinianyň döwründe düzülen we onuň adyny göterýän Ýustinianyň kodeksleridir. Ol dört bölümden ybarat. Birinji bölüm 529-njy ýylda ýazylyp “Ýustinianyň kodeksi” diýip atlandyrylýar. Onda Feodosiýanyň kodeksleri täze şertlere görä işlenip beýan edilýär. Ikinji bölüm 533-nji ýylda ýazylyp “Dehistan” ýa-da “Pandektah” diýlip atlandyrylýar we meşhur ýuristleriniň aýdanlarynyň ýygyndysy getirilýär. 533-nji ýylda ýzylan üçünji bölüm “Institusiýa” Rim hukugy boýunça gysga okuw gollanmasydyr. Ýokarda getirilen şu üç bölüm latyn dilinde ýazylypdyr. Soňra olaryň üstüne dördünji bölüm bolan “Nowellelar”, ýagny 534-nji ýyldan soň çap edilen imperator buýruklary goşulypdyr. “Nowellalaryň” köpüsi eýýäm grek dilinde bolup Wizantiýa hukugynyň ilkinji ýadygärligidir.

Ýustinianyň Kodeksleriniň taryhy çeşme hökmünde gymmaty ozaly bilen kodekslerde gul eýeçilik jemgyýetiniň krizisiniň ähli sypatlary beýan edilýär. VI asyrdaky Wizantiýa imperýasynyň sosial-ykdysady gurluşyny häsiýetlendirmek üçin Ýustinianyň “Nowellalarda” ýer eýeçiligi, gul eýeçiligi, welaýatlary dolandyryş, salgyt sistemasy, admnistratiw we harby dolandyryş halkara gatnaşyklary barada ençeme maglumatlar berilýär.

2. VI asyrdaky Wizantiýaly taryhçy Prokopiý Kessariýskiniň taryhy işi saklanyp galypdyr. Ol 490-507-nji

ýyllaryň arasynda dogulyp 562-nji ýyldan soň aradan çykýar. Prokopiý Kessariýskiý imperianyň ýokary býurokратиýasyna degişli bolup, serkerde Welizariniň ýuridiki tarapdan maslahatçysy we sekretary wezipesini eýeläpdir. Onuň esasy eseri 550-554-nji ýyllarda ýazylan “Urşyň taryhy” atly bu eseriň 1-2 kitaplary parsalar bilen bolan söweşlere, 3-4 kitaplary wandallar bilen uruşlara, 5-6-7 kitaplary gotlar bilen bolan uruşlara, soňky sekizinji kitap 554-nji ýyla çenli wakalaryň umumy gözden geçirilmegine bagyşlanýar. Awtor diňe bir harby hereketleriň gidişini, söweşleri, diplomatik gepleşikleri beýan etmek bilen çäklenmän, eýsem Wizantiýa goşunlary bilen çaknyşan halklaryň wajyp geografik we etnografik maglumatlaryny hem habar berýär. Şol bir wagtyň özünde imperiýanyň içki taryhyna degişli maglumatlary, musal üçin: 532-nji ýyldaky Nikanyň gozgalaňyny giňden beýan edýär.

Prokopiniň ýene-de bir eseri 550-nji ýyla degişli “Gizlin taryh” atly işidir. Awtor bu işinde Ýustiniana duşmançylykly äheňde imperiýanyň içerki ýagdaýyny has giňden beýan edýär. Bu işde halk köpçüliginiň agyr ýagdaýy, güýçýetmez salgytlaryň ezişi, hünärmentçiligiň, söwdanyň we goşunyň pese düşmegi görkezilýär. Prokopiniň pikirine görä şu zatlaryň ählisiniň günäkäri hökümetiň syýasatydyr. Ýustinian, onuň aýaly Feodora, ýokary çinownikleriň birnäçesi erbet adamlar hökmünde görkezilýär. “Gozlin taryh” özboluşly taryhy çeşme bolup imperiýanyň we halkyň ýagdaýy dogruçyl beşan edilendigine awtoryň imperatora bolan şahsy duşmançylygy ilkinji planda goýulýar. (1623)

Prokopiniň üçünji eseri 558-560-njy ýyllarda ýazylan “Desgalar barada” atly traktatydyr. Bu işde şäherleriň, galalaryň Ýuatinian tarapyndan dikeldilmegi, gurluşyk işleri barada gürrüň berilýär. Wizatiýa şäherleriniň taryhyny, topografiýasyny öwrenmekde bu traktat gymmatly taryhy çeşmedir.

Ýewropa halklarynyň taryhy boýunça çeşmeleriň belli bir bölegi gündogar awtorlaryna degişlidir. Gündogar awtorlarynyň eserleri möçberi we özlerniň habar berýän materiallarynyň ynamdarlyk derejesi boýunça tapawutlanýar. Olaryň köpüsi dürli ellerden geçen maglumatlaryň güýçli üýtgedilen ýygynydyr. Gündogar golýazmalaryň özboluşlylygy geografik atlaryň, terminleriň ýoýulmalara duçar bolýandygyndan ybaratdyr. Gündogar çeşmeleriniň arasynda arap awtorlarynyň deogrsfiýanyň we taryhyň meselelerine köp üns berlen geografik eserleri has ähmiýetlidir. Gelip çykyşy boýunça Eýranly geograf Ibn-Hordadbeğiň “Döwletleriň we ýollaryň kitaby” atly 846-njy ýyly ýazylyan eseri şeýle eserleriň biridir. Ibn-Hordadbeg 820-913-nji ýyllar aralygynda ýaşap, demirgazyk-günbatar Eýranyň welaýatlarynyň birinde poçta gullugynyň müdürü bolupdyr. “Döwletleriň we ýollaryň” kitaby bize gelip ýeten arap dilinde ýazylyan geografik eserdir. Onda Halyfatyň we onuň goňşy ýurtlarynyň taryhy-geografik ýazgysy berilýär. Egerde welaýatlaryň, şäherleriň atlary, salgytlar we söwda barada maglumatlar getirilýär. Ibn-Hordadbeğiň bu eseriniň esasy maglumatlarynyň Kawkaza we Orta Aziýa degişlidigine seretmezden, slawýanlar we ruslar barada ençeme gymmatly maglumatlary tapmak bolar.

Powolžýe we slawýan halklarynyň taryhy boýunça möhüm çeşme arap awtory Ibn-Fadlanyň eserleridir. Ibn-Fadlan 920-921-nji ýyllarda halyf Muktadiriň ilçisi hökmünde Bagdatdan başlap Orta Aziýa we başgyrt ýerleriniň üsti bilen Wolga Bolgariýasyna syýahat edýär. Ibn-Fadlan öz “Ýazgylarynda” ruslar barada gyzykly maglumatlary getirýär. Wolga boýundaky ruslaryň daşky keşbi, geými, ýaraglary, dāp-dessurlary we beýleki häsiýetli aýratynlyklary barada durup geçýär.

Feodal jemgyýetçilik –ykdyşady formasiýalary we olaryň adamzat jemgyýetiniň ösüş taryhyndaky ornuny obýektiw we dogry mälim etmek (kesgitlemek). Okuw prosesinde

feodalizmiň emele gelmeginiň, ösüşiniň we darmagamagynyň esasy sebäplerini talyplaryň çuň özleşdirmegini gazanmak.

Orta asyr taryhy kursuny öwrenmegiň ösüşinde talybyň borjy:

Feodal jemgyýetçilik-ykdysady formasiýalary esasan teoretiki esasyda özleşdirmek;

Günbatar, Merkezi we Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň hersini aýary-aýarlykda feodalizm jemgyýetiniň aýartynlyklaryny taryhy deňeşdirme usulynda kesgitlep, ýokary derejede özleşdirmek;

Obýektiw kanunlaryň we häsiýetleriň feodal jemgyýetçilik-ykdysady formasiýalaryna täsir etmeginiň we feodal önümçilik usulynyň, önümçilik gatnaşyklarynyň we öndüriji güýçleriň ösüşine täsir etmegine esasy bilmek;

Anyk maglumatlary, hronologiýalary, irki feodalizmiň aýratynlyklaryny, ösen feodalizmde feodal hojalygynyň dargama proseslerini we kapitalistik önümçilik usulynyň ösüşine öwrenmek;

Seredýän döwrümize degişli (V-XVI a.a. I ýarymy) taryhy çeşmeleri, çeper eserleri we gös-göni emele gelän taryhy wakalary birin-birin öwrenmek;

Döwür geçilende feodal jemgyýetçilik-ykdysady formasiýalary esasan teoretiki ýagdaýda pedagogiki tejribelikde anyk materiallary, hronologiýalary we netijelri ýokary derejede ulanmak.

Orta asyrlar taryhyny öwrenýän taryh ylmynyň bölümi mediýewistika (orta asyrlar taryhyny öwrenýän, taryh ylmynyň bölümi.) “medium aevum” (orta asyr). Orta asyrlar taryhy kursy münýylykdan hem gowrak döwürde – V asyrda Günbatar Rim imperiýasy ýykylanyndan tä XVII asyryň II ýarymyna çenli ýagny feodal gatnaşyklaryň döräninden, feodal jemgyýetiň ösüşinden, onuň dargamagyny we has progressiw buržuaz jemgyýet üçin sosial – ykdysady we syýasy şertleriň döreýşini öz içine alýar.

Orta asyrlar taryhy kursy III döwre bölýärler:

I döwür V – XII a. I ýarymy - Gul eýeçilik gatnaşygynyň dargamagy we feodalizm gatnaşygynyň döremegi.

II döwür XI – XV a.a. - Feodalizmiň gülläp ösmegi.

III döwür XVI – XVII a. I ýarymy - Feodalizmiň dargamagy we buržuaz gatnaşygynyň döremegi.

Gadymy germanlar, olaryň hojalyk, sosial we syýasy gurluşy, edil şolaryň hususy hem jemgyýetçilik ýaşayşynyň beýleki taraplary bilen hem biz esasan Sezaryň we Tasitin bize berýän maglumatlary boýunça tanyşýarys.

Gaý Ýuliý Sezar (biziň eramyzdan öň 100 – 44 ýyllar) meşhur rim syýasy işgäri hem tanymal serkerdesi, biziň eramyzdan öň 58 –den 52 –nji ýyla çenli Galliýanyň (häzirki Fransiýa) hökümdary bolupdyr we onuň basyp alnyşynyň gidişini bolsa ol özüniň ``Gal urşy hakyndaky ýazgylarynda`` beýan edipdir. Germanlara degişli bolan ähli material iki bölege bölünýär:

- a) germanlaryň hojalygynyň, jemgyýetçilik gurluşynyň we durmuşynyň umumy etnografik ýazgylary;
- b) Sezaryň aýry – aýry german taýpalary bilen harby çaknyşyklarynyň gidişiniň beýany.

Awtor şolary harby hereketleriniň gidişi barada riim senatyna Galliýadan berilen maglumatlar görnüşinde düzüpdir. Maglumatlaryň bize gelip ýeten nusgasy soňra, megerem, edebi taýdan özgerişe sezewar edilipdir.

Edil şunuň ýaly doly maglumatlary bize rim taryhçylarynyň in ulularynyň biri bolan, takmynan biziň eramyzyn 58 –nji ýyldan 117 –nji ýyla çenli ýaşan Publiý Korneliý Tasit habar berýär. Biziň eramyzyn 89 – 93 –nji ýyllarda Tasit Belgikanyň (häzirki Demirgazyk – Gündogar Fransiýanyň we Belgiýanyň territoriýasy) hökümdary bolup, şol welaýatyň serhetinde ýaşan german taýpalarynyň durmuşynyň öwrenipdir. Munuň daşyndan Tasit Reýniň

aňyrsynda bolup gelen täjirleriň we esgerleriň, şeýle hem asly german gullaryň gürrüňlerini diňläpdir. Şeýle hem ol Reýniň boýundaky araçäk goragynyň naçalnikleriniň aýba – aý hasabatlarybilen tanyşypdyr. Galyberse –de, Tasit meşhur rim taryhçysy Plininiň bize gelip ýetmedik, ýöne şol zamanda oňat belli bolan, ``German uruşlary`` diýen işi bilen tanyş bolupdyr.

Gulluk borjy boýunça K. Tasit rim harby naçalnigi Mark Agrippa tarapyndan öz wagtynda düzülen Reýn ýerleriň kartasy bilen tanyşypdyr. Netijede Tsitiň german dünýäsi barada öz düşüňjeleri döräpdir, şolary hem ol biziň eramyzyň 98 –nji ýylynda ýazan we ýörite oňa döwürdeş bolan germanlaryň ýaşayşyny we durmuşyny ýazyp görkezmekligee bagyşlanan ``Germanlaryň gelip çykaşy we ýaşan ýerleri hakynda`` ýa-da gysga ``Germaniýa`` diýen eserinde beýan edipdir. Şu ýerde Tasitiň oňa ýat bolan ``wagşy`` dünýäsine, rim gul eýeçilik jemgyýetiniň terminologiýasyny ulanandygy hem bellemek gerek. Emma aýdyň stil, ýokary takyklygy ymtylmak we Tasit tarapyndan toplanan materialyň baýlygy ``Germaniýany`` şol döwre degişli ähli çeşmelerden iň möhüm hasap etmäge mümkinçilik berýär.

Rim awtorlary Dunaý derýasyndan demirgazyga tarap tä Skandinaw ýarym adasyna; Reýn derýasyndan gündogara tarap Wisla çenli ýaşan taýpalary germenlar diýip atlandyrypdyrlar. Elba (Laba) derýasyndan gündogar tarapda günbatar slawýanlar ýaşaýdylar we olar hem germanlar tarapyndan gysylyp çykarylýpdyr.

German taýpalary üç topara bölünipdirler:

1. Günbatarlylar (Reýn bilen Oder aralygynda), olaryň arasynda taýpa soýuzlarynyň döremegi başlanýar; şolaryň iň ulusy reýniň ýokarky akymyndan tä Elba çenli aralykda ýaşan Swew taýpa soýuzy bolupdyr. Bu ýerlerde diňe şolar mäkäm ornaşypdyrlar. Bu taýpa soýuzyna swionlar, germendarlar, markomanlar, langobardlar giripdirler.

2.Reýniň orta akymynda german taýpalary bolan sugambrlar we marslar agdyklyk edipdirler, olara bolsa hatlar, herusklar, batawlar tabyn bolýarlar. Bu taýpalaryň barysy Reýniň aňyrsyndaky belgiler bilen ysnyşykly aragatnaşyk saklap gelipdirler, bir bölegi bolsa Reýniň çep kenaryna göçüp gidýärler.

3.Reýniň aşaky akymynda we Demirgazyk deňziň kenarynda aşaky german taýpalary ýaşapdyrlar. Frizler, hawklar, anglar, saksalar, teftonlar, burgundlar, gottlar, wandallar, gautlar degişli bolupdyrlar.

Şeýlelikde, Sezar we Tasit döwründäki german taýpalarynyň Demirgazykda nemes we Baltika deňizleri, Günortada – Dunaý, Günbatarda – Reýn, Gündogarda – Elba bilen çäklendirilen ägirt uly territoriýany eýeläp gelendigini aýdyp bileris.

Bu territoriýada ýaşap gelen köp sanly germen taýpalary şu territoriýa gelen gelmişekler bolupdyr. Olar mydama hereketde we özara täsirde bolupdyrlar.

II

Ýokarda aýdylşy ýaly, gadymy germanlar hakynda ilkinji maglumatlary bize Ýuliý Sezar ``Gall urşy hakyndaky ýazgylarynda`` habar berýär. Ol : ``Olar çörekden beter, esasan suýt bilen şeýle hem malyň, hasabyna iýmitlenýärler; olar köp aw awlaýarlar`` diýip ýazýar.

Sezaryň sözlerine görä, germanlar ekerançylyk bilen az meşgul bolupdyrlar, esasan hem süýt, peýnir we et bilen iýmitlenýärler. Maldarçylyk we aw awlamak eger uruşlary hasaba almasaň, olaryň esasy kesbi – kärleri bolupdyr. Ekerançylygyň entek ýaňy dörän wagty bolupdyr, çünki durnukly oturymlylyk bolman soň, germanlaryň özleri heniz ýarym oturymly halk bolup görünýär. Hiç kimde belli bir çäk goýlan hususy meýdan ýok. Her ýyl taýpa häkimleri aýry – aýry urug taýpalaryna, şolaryň her birine zerur bolan mukdarda

ýeri belleýärler we ýylyň gutarmagy bilen, olary başga bir ýere geçmäge mejbur edýärler.

Swewleriň söweşjeň taýpasynyň geň tertip – düzgünlerini beýan edip, Sezar olaryň durmuşynyň özboluşly gurluşyndaky ähli peýdaly taraplaryny belleýär (urşy ekerançylyk bilen şowly utgaşdyrmak). Emma ol, soňra bu tertip – düzgünleriň amatsyzdygyny hem belleýär. Bu amatsyzlyk, aň – düşüňjeli rimliniň nukdaý nazaryndan hut her ýyl eýesiniň çalşyp durulmagy netijesinde, ýere hususy eýeçiligiň bolmazlygy hem-de harby nukdaý nazardan, bir ýerde bir ýyldan köp oturyp bolmazlyk amatsyzlygydyr. Her kim diňe ýekeje ýyl daýhan bolup bilýär. Indiki ýyl ol urşujy bolýar we öz meýdanyny başga birine berýär. Şeýle düzgünler ekerançylyk medeniýetiniň ösmegine päsgel berýärdi. Parahatçylykly döwürde taýpanyň umumy hökümeti bolmandyr. ``Haçan-da taýpa hüküm ediş ýa-da goranyş urşuny alyp baranda, onda harby serkerdeleriniň borçlaryny alyp barýan we taýpadaşlarynyň janyňa hem ölümüne erk etmäge hukugy bolan wezipeli adamlar (magistratus) saýlanylýar`` diýip, Sezar aýdýar.

Sezaryň duşuşan taýpalary mydama uruş ýagdaýynda bolupdyrlar, şonuň üçin hem harby häkimiýet graždanlyk häkimiýetinden agdaklyk edipdir we ol ýygy – ýygydan özüne giň ygtyýarlyklary alypdyr. Şeýle kuwwatly harby serdaryň häkimiýetinden hem soňra korol häkimiýeti döräpdir.

Olaryň bütün durmuşynyň awda we harby okuwlarda geçýändigini, her günki harby maşklar bolsa olaryň güýçlerini berkidýändigini Sezar bize habar berýär. Munuň daşyndan gallar Sezara germanlar barada aşakdaky maglumatlary habar berýärler: ``... Germanlar ägirt uly boýly, adatdan daşary batyr we harby işde ýokary derejede tejribeli adamlar...``

Germanlaryň söweş alyp barmak taktikasyna degişlilikde Sezar olar barada aşakdaky ýly aýdýar:

``Olar 6 mün atly we şonça –da pyýada esgerli goşun bolupdyr, her bir atly öz goragy üçin ähli goşundan iň batyrlaryň we çalasynlaryň birini saýlap alýar eken. Olar söweş wagtynda atlylaryň ýany bilen gidipdirler; olaryň goragy astynda atlylar yza çekilipdirler; haçan-da atlylar kyn ýagdaýa düşende, (şolaryň goragyna) pyýada esgerler ylgaşyp gelipdirler, eger birisi agyr ýaralanyp, atdan ýykylan bolsa, olar onuň daşyny gollapdyrlar ... Atly söweşler wagtynda olar ýygy – ýygydan atlaryndan böküp düşýärler we pyýada bolup söweşýärler; atlary bolsa olar şol ýeriň özünde durmaga endik etdiripdirler, zerurlyk bolan ýagdaýynda bolsa, olar çaltlyk bilen täzeden olaryň üstüne münýärler...``

Sezar bize germanlaryň dini barada hem käbir maglumatlary habar berýär: ``Germanlaryň durmuşy gallaryň durmuşyndan güýçli tapawutlanýar. Sebäbi, olarda ybadat etmegiň döp – dessurlaryna ýolbaşçylyk edýän druidler (din hyzmatçylary) ýok we olar sadaka bermekde aýratyn – yhlas bilen ýapysmaýarlar. Hudaýlar hökmünde olar diňe güni, ody we aýy, ýagny diňe (öz gözleri bilen) görýänlerini (tebigatyň güýçlerini) hem –de olaryň ýakymly täsirine gözi ýetip ynanmaga mümkinçilik tapanlaryny hormatlaýarlar, beýleki galan hudaýlar barada olar hatda eşitmändirler hem``

Aw awlamak we maldarçylyk, uruş hasaba alynmanynda –da, olaryň esasy kärleri. Bu çopan halky, ýone eýýäm ösüşiň has ýokary stadiýasyna –ekerançylyga geçmäge taýýar. Maldarçylyk indi germanlaryň ýaşamaklygy üçin zerur ähli serişdeleri bermeyär we ýetmeýän zatlary ekerançylyk arkaly doldurmaly bolýar. Germanly indi ekerançylyksyz oňup bilmeýär. Ýöne ekerançylyk etmek diňe kömek beriji goşmaça iş. Hususy we asla başga bir ýer eýeçiligi ýok, çünki entek boş giňişlikler köp. Yer wagtlaýyn aýry – aýry garyndaş birikmeleriniň peýdalanmagynda bolupdyr. German jemgyýetinde indi soial gatlaklara bölünişiň alamatlary döreýär, emma Sezar döwrüniň germanlarynda synplaryň peýda

bolmagy barada gürrüň etmek entek bolmaýar. German taýpalarynyň syýasy gurluşy primitiw häsiýetde bolupdyr.

Parahatçylykly döwründe taýpanyň umumy häkimleri bolmaýar we diňe oblast knýazlary tarapyndan dolandyrylýar.

Germanlaryň günbatara tarap öňe süýşmekligi olary Rim bilen çaknyşyga getiripdir. Ilkinji çaknyşyklar baryp biziň eramyzdan öň II asyra degişlidir. 113-101 –nji ýyllarda tewtonlar we kimwrler taýpalaryGalliýanyň we Demirgazyk Italiýanyň üstüne çozuş edýärler hem Mariý tarapyndan derbi dagyn we бүтинleý diýen ýaly ýok edilipdir. Swewleriň Gündogar Galliýadaky ýerleri basyp almak synanyşygy hem olaryň ýeňilmegi bilen tamamlanypdyr. Tiz wagtda german taýpalary Rimiň agressiw syýasatynyň obýektine öwrülýär. Germaniýa, ony tabyn etmek maksady bilen, rim serkerdeleriniň ýörişleri guralýar. Birnäçe wagt german taýpalarynyň serdarlary Reýnden Elba çenli ähli territoriýada rim imperatorynyň häkimiýetini ykrar etmeli bolupdyrlar. Emma german ýerlerini imperiýanyň sostawyna girizmek, germanlaryň tutanýerli garşylyk görkezmeginiň netijesinde başartmandyr.

Gündogar Ýewropanyň XI-XVII asyr taryhy boýunça çeşmeler.

1.Ýyl ýazgylary wakalary yzygiderly ýazmak görnüşinde materiallary beýan etmegiň özboluşly görnüşidir. Birnäçe ýüzýyllyklaryň dowamynda diňe ýyl ýazgylary toparý maglumatlary onuň yzygiderliligi we köpdürililigi bilen dowam edipdir. Ýyl ýazgysy adatça real saklanyp galan ýyl ýazgysynyň yzydiderliligi atlandyrylýar. Saklanyp galan ýyl ýazlaryna atlandyrylyşy şertleýindir. Mysal üçin: Lawrentýew ýyl ýazgysy ony ýazan adamynyň adyndan gelip çykýar. Inatýew ýyl ýazgysy şol ýyl ýazgysynyň tapylan buthananyň

adyndan gelip çykýar. Ýyl ýazgylary çylşyrymly bolan eserlerdir.

Ýyl ýazgylarynyň ylmy tankydyynyň düzgünlerini işläp düzmek taryhynyň çeşmeşynasçylygyň iň bir çylşyrymly we wajyp meselesidir. Köp sanly gözlegler netijesinde saklanyp galan ýyl ýazgylarynyň hasaby bolup durýandygy kesgitlendi. Ýyl ýazgysynyň hasaby özüne çenli bar bolan ençeme ýyl ýazgylaryny özünde jemleýär. Ýyl ýazgysynyň hasabatçusynyň işiniň esasy düzgüni köne teksti göçürmekden minimum derejede gaýtadan işlemekden ybaratdyr. Şoňa görä-de gadymy ýyl ýazgysynyň ýadygärlige has giçki ýyl ýazgysynyň çäklerinde doly saklanyp galýar.

Ýyl ýazgylary we ýyl ýazgylarynyň hasaby uzak wagty we giňişlikleri öz içine alyp giň möçberde bolýar. Dürli sosial we medeni sredada dowam edýän wagtynda, göçürmeklik we beýleki ýyl ýazgylary bilen birikdirilmek prosesinde ýyl ýazgylarynyň hasaby yzgiderli üýtgemelere, gaýtadan işlemelere duçar bolýar. Netijede bolsa ýyl ýazgylarynyň we ýyl ýazgylarynyň hasabynyň redaksiýasy ýüze çykýar. Ýyl ýazgylarynyň tekstini analizlemegiň metodlaryny işläp düzmek üçin ozaly bilen ýyl ýazgysynyň nähili düzüldigi we onuň nähili informasiýany özünde saklaýandygyny anyklamak, şeýle hem ýylýazgysyny ýöredijiniň iş usullary bilen tanyşmak zerurdyr.

Syýasy, synp galplar ýyl ýazgylarynyň esasy häsiýetidir. Ýyl ýazgysyny ýöredijiniň syýasy simpatiyasy we antipatiýasy ýyl ýazgysynyň häsiýetini kesgitleýär. Ýyl ýazgysyny ýöredijiniň iki görnüşe bölmek bolýar. Birinjisi gysga protokol görnüşindäki ýazgylar bolup, olar wakalaryň anyk tarapyny görkezýär. Ikinji topary gürrüňler hat-da powestler bolup wakalara baha bermek bilen beýan edilýär. Taryhy çeşme hökmünde ýyl ýazgylarynyň häsiýetine baha bermek üçin ozaly bilen ýyl ýazgylarynyň taryhyny tutuşlygyna we beýleki bir tarapdan anyk ýyl ýazgysynyň tekstiniň

taryhyny çuňňur öwrenmelidir. Ýyl ýazgysynyň hasabynyň düzülen ýerini we wagtyny kesgitlemek , aýry-aýry habarlaryň gelip çykyşyny kesgitlemek, ýyl ýazgysynyň çeşmelerini ýüze çykarmak onuň syýasy ugryny, ýyl ýazgysyny döredijiniň simpatýasyny, antipatiýasyny kesgitlemek ýaly meseleleri çözmezden ýyl ýazgysyny taryhy çeşme hökmünde baha berip bolmaz.

Ýyl ýazgylary gadymy rusyň taryhy boýunça möhüm çeşmedir. Gadymy rus ýyl ýazgynamasynyň esasy ýadygärligi “Wagtlaýyn ýyllaryň” powestidir. Ol rus ýyl ýazgylarynyň ençemesiniň esasy bolup durýar. Gadymy rusuň ýazyjylary we okyjylary bu eseri rus ýerleriniň başlangyjy we Watançylyk taryhynyň iri döwri baradaky in abraýly eseri hasaplapdyrlar. Dürli ýyl ýazgylarynda saklanyý galan wagtlaýyn ýyllaryň powestiniň sipisoklarynyň deňeşdirme tekstologik analiziniň görkezilişi boýunça bu sipisoklar ýyl ýazgylaryny iki däbini görkezýär.

Olaryň birinjisi 1377-nji ýylda monah Lowrenti tarapyndan ýazylan Lowrentiý ýyl ýazgysynda saklanyp galypdyr. Bu Suzdal-Nižgorod kinýazy Dimitri Konstantinowič üçin ýazylan eken. Powestiň hut şu däbi XVI-XVII asyrlaryň ençeme ýyl ýazgylarynda saklanýar. Beýleki bir дәp bize XV asyryň sipisogy boýunça agzalýan we Kostromada Inatýel monnastyrynda saklanýan Inatýew ýyl ýazgysy arkaly gelip ýetipdir.wagtlaýyn ýyllaryň powestiniň Lowrenti redaksiýasy boýunça teksti 1110-nji ýyla çenli gelip ýetýär. Şondan soňra bu ýyl ýazgysynyň Kiýewiň Wydubisk monastrynyň igumeni Silwester tarapyndan ýazylandygy baradaky maglumat getirilýär.

Ýöne Inatýew ýyl ýazgysy boýunça powestiň başynda onuň Kiýew-Pegerskiý monastyrynyň monahynyň tarapyndan düzülendigini habar berilýär. Powestitekstinde hem ýyl ýazgylarynyň hut şu monastyra degişlidigi ençeme gezek tassylanýar. Hlebnikow ýyl ýazgysyny döredijiniň adyny hem

agzaýar. Ol Nesterdir. Şeýlelikde Lowrentiýew we Inatiýew ýyl ýazgylarynyň esasynda duran ýyl ýazgysy Nestere degişli bolup 852-nji ýyldan Swýatopolnyň ölen ýylyna, 1113-nji ýyla çenli wakalar beýan edilýär. Alymlaryň pikirleriniň görä Wagtlaýyn ýyllaryň powestiniň ilkinji, Nestorçylyk redaksiýasy 1110-1113-nji ýyllar diýlip kesgitlenilýär. Wydubsk igumeni Silwestor 1116-njy ýyl töweregi powesti gaýtadan işläpdir. Ipatýew ýyl ýazgysynda Powestiň teksti 1110-njy ýyldan bäri wakalara degişli makalalarydyr.

Esasan Wladimir Monomahyň we onuň adamlarynyň işini yzygiderli beýan edýän wakalaryň ýazgysy 1118-nji ýyla çenli dowan etdirilýär. 1118-nji ýylyň wakalary wagtlaýyn ýyllaryň powestiniň ahyrky, üçünji redaksiýanyň tekstini tamamlýar. Powestiň üçünji redaksiýasynyň düzülmegi Monamahyň uly ogly, Nowgorod knýazy Mstislaw Wladimirowiç bilen baglaşyklydyr. 1110-1113-nji ýyla degişli bolan Wagtlaýyn ýyllaryň powestiniň birinji, Nestorçylyk redaksiýasy özüniň düzülmeginden soňra tiz wagtda Powestiň 1116-njy ýylda ikinji, şeýle hem 1118-nji ýylda üçünji redaksiýalary hökmünde getirilýän ýyl ýazgylaryny düzetmekde peýdalanylypdyr. Ýöne powestiň ikinji we üçünji redaksiýalarynyň teksti ýyl ýazgylarynyň Lowrentiýew we Inatiýew däbinde hakyky bolşynda beýan edilmändir. XV asyryň ahyryndan başlap ýyl ýazgylaryny öwrenmek döwlet häkimýeti tarapyndan has berk gözegçilik edilmegine sezewar bolýar.

XV asyryň ýyl ýazgylary döwlet ideologiýasynyň resmi beýany hökmünde esdilýär. Jemgyýetiň medeniýetindäki we dünýä garaýşyndaky üýtgeşmeleri beýan etmek bilen ýyl ýazgylaryna syýasy legendalar ornaşyp başlaýar. XV asyryň ahyryndaky Moskwa ýyl ýazgysynyň hasaby şondan soňra resmi Moskwa ýyl ýazgysynyň ösüşiniň esasy bolup durýar. Onuň esasy etaplarynyň biri 1541-nji ýyla çenli beýan edilýän, 40-njy ýyllaryň başlarynda döredilen Woskresenski ýyl ýazgysydyr. XV asyryň ahyryndaky wakalary käbir

gysgaltmalar bilen getirip ýyl ýazgysynyň hasabyny düzüji protokol anyklygy bilen XVI asyryň birinji on ýyllyklarynyň wakalaryny beýan edýär. Söweşler, ilçi kabul edişlikler we beýleki wakalar beýan edilende beýik kinýaz häkimýetini şöhratlandyrmaga çalyşmaklyk mese-mälim duşulýar. Woskresenskiý ýyl ýazgysynda öňe süren möhüm ideýalar Iwan IV –niň patyşalyk eden döwründe dowam etdirilipdir we ösdürilipdir. Iwan Grosnyý döwründe düzülen ýyl ýazgylarynyň hasabynyň biri 1534-1556-njy ýyllary öz içine alýan “Patyşalygyň başlanmagynyň ýyl ýazgysydyr”. Ol Iwan tagta çykmagyndan başlap Kazan ýeňşini beýan etmek bilen tamamlýar.

Bu ýyl ýazgysy özüniň dokumentleri köplügi bilen tapawutlanýar. Ilkinji nobatda ol Rusuň daşary syýasat gatnaşyklarynyň ýazgysydyr. XVI asyryň iň umumy Rua ýyl ýazgysynyň hasaby Nikonyň ýyl ýazgysydyr. Nikonyň ýyl ýazgysynyň 1520-nji ýyla çenli wakalary beýan edýän ilkinji redaksiýasy XVI asyryň 20-nji ýyllaryň ahyrynda düzülipdir. Onuň redaktorynyň metropolit Danil bolamgy mümkin. Soňra ýyl ýazgysynyň üstünde işlemek 1550-1560-njy ýyllarada dowan etdirilipdir. Nikonyň ýyl ýazgysy dürli-dürli maglumatlary özünde saklaýar, şol sanda bu ýyl ýazgysynda

Rus taryhynyň gadymy döwrüne degişli maglumatlar hem bardyr. Nikonyň ýyl ýazgysy XIV asyryň birnäçe gymmatlu powestleriniň, ýagny “Togtamyşyň Moskwa girmegi barada”, “Metropolit Mihail-Metýaý barada”, “Metropolit Foma barada”, “Teýmirler barada”, ýaly powestleri özünde saklaýar. Nikonyň ýyl ýazgysy esasy iki spisokdan, ýagny Obolenskiý we Patriotskiý spisoklaryndan durýar.

Obolenskiý Sanamynyň 1510-njy ýyla çenli bölekleri diňe bir gadymy spisok bolup durman, eýsem Nikonyň ýyl ýazgysy asyl nusgadyr. Iwan Groznynyň patyşalyk eden döwrüniň wakalary diňe bir resmi ýyl ýazgylarynda däl, eýsem hususy ýyl ýazgylarynda hem öz beýanyny tapypdyr. XVII asyrd

resmi umumy döwlet ýazgysy tamamlanýar. Munuň özi ýyl ýazgysynyň taryhnamanyň täze wezipelerini ýerine ýetirip bilýändiginden gelip çykýar. XVII asyrdaky hem ýyl ýazgysy adyny göterýän ençeme taryhy ýazgylar bar, ýöne hakykatda bu eserler ýyl ýazgysyndan örän daşdadyr.

XI-XVII asyrlaryň kanunçylyk aktlary taryhy çeşme hökmünde.

Feodalçylyk jemgyýetiniň taryhyny beýan etmek bilen XI-XVII asyrdaky kanunçylyk aktlary şol döwrüň sosial-ykdysady, syýasy we huku gatnaşyklaryny öwrenmäge mümkinçilik berýär. Kanunçylyk aktlary ýokary döwlet häkimýetinden gelip çykýan hukuk dokumentlerini özünde saklaýar, hem-de kesgitli territoriýada, döwletde ýokary ýuridiki güýje eýedir. Galan aktlar dokumentler bolup, olar adamlaryň özara, şeýle hem döwlet bilen, döwlet hem-de buthananyň arasyndaky ykdysady we syýasy häsiýetli şertnamalardyr. Ähli aktlar esasan iki topara, ýagny döwlet aktlaryna, şeýle hem hususy aktlara bölünýär.

XI-XVII asyrdaky kanunçylyk aktlarynyň ösüşini üç etap boýunça kesgitlemek bolar. birinji etapy gadymy rus döwletiniň hereket eden döwrinmi öz içine alýar. Ikinji etap fiodalçylyk dagynyklyk döwri bilen baglanşyklydyr. Üçünji etap Russiýa döwletiniň kamala gelýän we ösýän döwrüne gabat gelýär.

2. Gadymy Rusyň in gadymy kanunçylyk akty Rus hakykatydyr. Özüniň mazmuny boýunça ol üç redaksiýa, ýagny gysga, giňişleýin, gysgaldylan redaksiýalara bölünýär. Gysga rus hakykaty XV asyrdaky esasy iki sanawynda, ýagny akademiki we arheolografiki sanawlarda saklanyp galýar. Rus hakykatynyň gysga redaksiýasynyň dörän wagty 1036-njy ýyl hasaplanýar.

Rus hakykatynyň giňişleýin redaksiýasynyň biziň günlerimize çenli ýüz sanawyndan gowragy gelip ýetipdir. Giňişleýin redaksiýa özüniň möçberi we düzümi boýunça gysga redaksiýasyndan artykmaçlygy bilen tapawutlanýar.

Rus hakykatynyň gysgaldylan redaksiýasy giňişleýin redaksiýasyndan alnyp käbir alymlaryň pikrine görä XV asyryň birinji ýarymynda, beýleki bir pikire görä XVII asyra degişlidir.

1) Rus hakykaty hukuk normalarydaky özgerişlikleri beýan etmek bilen XI-XV asyrlaryň sosial-ykdysady, syýasy durmuşynyň ençeme meselelerini beýan edýär. Rus hakykatynyň redaksiýalarynyň we sanawlarynyň çişmeşynasçylyk nukdaý nazaryndan öwrenilýän bu kanunçylyk aktynyň kemala geliş prosesini yzarlamaga mümkinçilik berýär.

2) Feodal dagynyklygynyň berkarar bolmagy bilen Rus hakykatynyň teksti dürli talaplara laýyk gelýän gaýtadan işlemeklige sezewar edilýär.

3) Russiýa döwletiniň döremegi bütün ýurt üçin hökmany bolan hukuk normalaryny işläp düzmegini zerurlygyny döredipdir. 1497-nji ýylyň sudebnigi Russiýa döwletiniň ilkinji kodeksi bolupdyr.

Bu sudebnik Moskwa kinýazlygyndaky we beýleki ýerlerdäki dowam eden kanunçylyk işini jemläp umumydöwlet kanunçylygyny düzmekde ilkinji ädim bolupdyr. Sudebnigiň tekstiniň saklanyp galan ýeke-täk sanawy 1819-njy ýyl Strol tarapyndan tapylypdyr we çap edilipdir. Taleografiki häsiýeti boýunça saklanyp galan sanawy XV asyryň ahyryna XVI asyryň başlaryna degişli etmek mümkin.

Sudebnigiň tekstiniň çişmeşynasçylyk analizi awtoryň kimdigini kesgitlemegi talab edýär. Sudebnigiň özünde awtor barada hiç zat agzalmaýar. Ýöne gözegçileriň köpüsi 1497-nji ýyldaky sudebnigiň awtory dýak Wladimir Gusýewdir diýen pikiri orta atýar. Bu pikiri tassyklaýjylar topografiki ýyl ýazgysyndaky maglumata esaslanýarlar. Sudebnikde onuň

düzülen wagty, ýagny 1497-nji ýyl anyk görkezilipdir. Ýöne çeşmeşynasçylyklaryň köpüsünüň pikirine görä sudebnik 1498-nji ýylda gutarnykly işlenipdir we sud praktikasyna ornaşdyrylypdyr.

1497-nji ýyl sudebnigiň çeşmeleri baradaky mesele doly çözülmelik meseledir. 1873-nji ýyl Wladimerskiý-Budanow tarapyndan bölünen sudebnigiň 68 makalasynyň 25-si Rus hakykatyndan, Tskow sug hakykatyndan, düzgün hatlaryndan gelip çykýar. Makalalaryň köp böleginiň şol döwrüň sud praktikasyndan gelip çykan bolmagy ýa-da täzeden düzülen bolmagy mümkin.

Sudebnigiň mazmuny bütewi Russiýa döwletiniň döreýän şertlerinde feodalçylyk hukuk tertiplerini goramaklygyň ähli möhüm meselelerini öz içine alýar. Sudebnigiň esasy tendensyýasynyň biri merkezi we ýerli sudlary ýola goýmak hem-de olaryň goramagyndaky meseleleri kesgitlemekden ybaratdyr.

Feodalçylyk döwletiň mundan beýläkde berkleşmegi bähbitlerine laýyk gelýän sudyň merkezleşmegine çalyşmaklyk aýdyň görünýär. Sudebnikde seredilen ýene bir möhüm Feodalçylyk gatnaşyklarynyň esasy bolan ýer eýeçiliginiň hukugyň goralmagydyr. Sudebnigiň birnäçe makalalary Feodallaryň peýdasyna daýhan obşinalarynyň bähbitlerini çäklendirýär, ýer eýeçilik hukugynyň bozulmagy üçin agyr jezalary girizýär. Şonuň bilen berk baglanşykly ýene bir mesele daýhanlaryň krepstnoýlaşdyrylmagydyr. Sudebnigiň “Hristiançylyk ret etmek barada”atly makalasy bütin Russiýa döwletinde daýhanlaryň öňki ýerlerinden diňe güýzki Ýurew gününde (26 noýabr) gitmek hukugyny kanun esasynda tassyklaýar.

Sudebnik Russiýada krepstnoýçylyk hukugynyň berkarar bolmagynda möhüm ädim bolupdyr. 1947-nji ýylyň Sudebnigi ýarym asyrlap hereket edýän hukuk normalary diňe bir Russiýa däl, eýsem Günübatar Ýewropa ýurtlarynda hem

hukuk düşüňjeleriniň ösmegine uly täsir edipdir. 1550-nji ýylyň Sudebnigi 1497-nji ýyl beýik knýaz Sudebnikden tapawutlylykda taryhy edebiýatda patyşanyň Sudebnigi diýip atlandyrylýar. Sudebnigiň asyl nusgasy saklanyp galan 40 sanawynda 13-si XVI asyra degişlidir. 1550-nji ýyl Sudebnigiň ýüze çykmagynyň sebäbini içki syýasy oňagdaýdan gözlemelidir. Aýry-aýry bolýan toparlaryň özara göreşi käbir toparlaryň Feodalçylyk dagynyklygy döwründe öz ygtyýarlyklaryny saklap galmaklygy çalyşmagy, synpy göreşiň güýçlenmegi Iwan Groznynyň hökümetini täze Sudebnigiň düzülmegine uly üns bermäge mejbur edipdir. 1497-nji ýyldaky Sudebnikde bellenen merkezleşdirilen dolandyryş we sud praktikasy 1550-nji ýyl Sudebnikde has-da ösdürilipdir.

4) XVIII asyryň iri kanunçylyk ýadygärligi 1649-nji ýyldaky Sobor Düzgünnamasydyr. Sobor Düzgünnamasynyň ýüze çykmagynyň sebäbi XVIII asyryň ortalaryndaky syýasy wakaladyr, ozaly bilen bolsa 1648-1649-njy ýyldaky şäher gozgalaňydyr. Düzgünnamany işläp düzmek üçin knýaz Nikita Iwanowiç Odoýewskiniň baştutanlygynda ýörite komissiýa düzülipdir. 1648-nji ýylyň 1-nji sentýabryndan başlap täze Zamskiý Sobory Düzgünnamasynyň proektini diňlemäge başlapdyr. Düzgünnama 1649-njy ýylyň 29-njy ýanwaryndan Sobor tarapyndan tassyklanylýpdyr.

Sobor Düzgünnamasy özüne çenli bolan kanunçylyk aktlaryndan diňe bir özüniň möçberi bilen däl, eýsem çylşyrymly strukturasy bilen hem tapawutlanýar. Düzgünnama 967 makala bölünýän 25 bapdan ybaratdyr. Düzgünnama gysgaça girişden onuň dörediliş taryhy we häsiýeti berilýär. Baplar hukuk bölekleri boýunça däl-de hukuk bozuşyň obýektine görä ýerleşdirilipdir.

1649-njy ýylda Sobor Düzgünnamasy bütewi Russiýa döwletiniň kanunçylygyny işläp düzmegiň tamamlajy etapy bolupdyr. XVII asyrdaky Russiýa taryhynyň sosial-ykdysady, syýasy meselelerini öwrenmekde onuň ähmiýeti hem hut

şonuň bilen kesgitlenýär. Düzgünnamanyň esasy prinsipi hukugyň feodallar synpynyň artykmaçlygy hökmünde tassyklanmagydyr. Sobor Düzgünnamasynyň çeşmeleri dürli-dürlidir. Bu kanunçylyk aktynyň çeşmesi bolup şoňa çenli dowam eden hukuk dokumentleri, şeýle hem şol döwrüň sud praktikasy we beýleki dürli çeşmeler peýdalanylypdyr. XVII asyryň ortasynda düzülen Sobor Düzgünnamasy uzak wagtyň dowamynda kanunlaryň esasy kodeksi bolupdyr.

XI-XVII asyrlaryň edebi we publisistiki ýadygärlikler taryhy çeşme hökmünde.

1.Edebi eserler şeýle hem publisistika taryhy çeşmeleriniň arasynda aýratyn orny eýeleýär. Olar wakalar dokumental esasda getirilmän, ol ýa-da beýleki hadysa barada awtoryň pikiri, duýgusy ilkinji orunda goýulýar. Edebi we publisistiki ýadygärlikler medeniýetiň taryhyny, zamananyň edeologiasyny öwrenmekde uly häsiýete eýedir. Beýleki çeşmeler ýok wagtynda olar umumy taryhy maglumatlary ýüze çykarmaga kömek edýär. XI-XVII asyrlaryň eserleri özüniň mazmuny we formalary boýunça dürli-dürlidir. Taryhy çeşme hökmünde peýdalanmak üçin olaryň üstünde çeşmesynasçylyk analizini geçirmek hökmandyr.

2.Rus epiki poeziýasynyň gymmatly eserleriniň biri „Içoryň polky hakynda hekaýatdyr“. Bu eser Nowgorod sowersk knýazy Igor Swýatosiawiçiň baştutanlygynda çernigow-sewirsk knýazlarynyň 1185-nji ýylda polowesleriň üstüne şowsuz ýörişine başlanýar. Eseriň dört wagtyny onuň mazmunynyň üsti bilen kesgitlemek bolar. „Içoryň polky hakynda hekaýat“ 1185-1187-nji ýyllar aralygynda döredilipdir. Biziň günlerimize çenli bu eseriň XVIII asyryň ahyryndaky spisoklary we 1800-nji ýyl çap edilen neşiri saklanyp galypdyr.

Alymlaryň pikrine görä „Igoryň polky hakynda hekaýat“ rus knýazynyň töweregindäki harbylara ýakyn duran adam tarapyndan ýagny XII asyryň şahyry tarapyndan ýazylypdyr. „Igoryň polky hakynda hekaýat“ öz döwrüniň ideologiýasynyň önümidir. Taryhy çeşme hökmünde onuň ähmiýeti ozaly bilen XII asyrdaky Rus knýazlarynyň özara gatnaşyklary ynandyryjy beýan edýär. Rusuň fiodalçylyk düzgüniniň döwründe döremek bilen „Igoryň polky hakynda söz“ rus topraklaryny bütewi döwlelilige, knýazlary daşary duşmanlara garşy bilelikdäki göreşe çagyýar. Awtoryň bu eserde fiodalyň durmuşyny harby predmetleri, ýaraglary, geýimleri beýan etmeklige uly orun berýär. Munuň özi zamananyň häsiýetli aýratynlyklaryny kesgitlemekde uly ähmiýete eýedir. Şol bir wagtyň özünde eser gadymy Rusuň dini ynançlaryny öwrenmekde hem gymmatly çeşmedir.

Ideýa ýakynlygy we göni özara baglanşygy „Igoryň polky hakyndaky sözi“ 1380-nji ýylyň Kulikowa söweşi baradaky powestleriň toplумы bilen baglanyşdyrýar. Kulikowa söweşi baradaky powestleriň biri hem „Mamaý gyrlyşygy hakyndaky hekaýatdyr“. XV asyr Moskwada döredilen „Mamaý gyrlyşygy hakynda hekaýat“ biziň günlerimize çenli XVI-XIX asyra degişli ýüz spisok töwereginde gelip ýetipdir. „Hekaýatyň“ taryhy çeşme hökmünde ähmiýeti onda taryhy mazmuny giňden berilýändigini bilen kesgitlenýär. „Hekaýatda“ rusa garşy Mamaýyň ýygyny mongol-tatar goşunyna garşy Dmitri Donskoýyň ýörite taýýarlanmagy, Kulikowa söweşiniň gidişi gyzykly beýan edilýär. „Mamaý gyrlyşygy hakyndaky hekaýatyň“ tekistologik analizi onuň redaksiýadan ybaratdygyny görkezýär. Esasy we ýyl ýazgysy redaksiýalary „Hekaýatyň“ başdaky redaksiýalaryň giňeldilen we kipriançylyk redaksialary, giçki redaksiýalar hasaplanýar. „Hekaýatyň dörän wagty barada anyk pikir ýokdur. Alymlaryň bir bölegi onuň dörän wagty 1406-1434-nji ýyllar aralygy

hasaplanýar, beýleki bir bölegi Xvasyryň ortalary XVI asyryňbaşlary hasaplaýar.

3.“Sözler“, „Wesýetler“ we ş.m atlar bileb belli bolan XI-XIII asyryň eserleri uly taryhy ähmiýete eýedir. Bu eserleriň arasynda dünýewi we dini eserler bar. Şe’le eserleriň biri birnäçe spisoklarda saklanyp galan „Danil Zatoçnigiň sözüdir“. Bu eser Danil tarapyndan düzülip Nowgord knýazy Ýaroslav Wladimoriwiçe haýyşnama bolup durýar. Kinýazyň şahsyýetini belentde goýmak bilen Danil knýazyň kuwwatynyň girewinw özara uruşlardan el çekmeklikde görýär. „Danil Zatoçnigiň sözi“ demokratik toparyň wekili tarapyndan düzülen gadymy rus edebiýatynyň irki döwrüniň ýeke-täk ýadygärligidir. Publisistik eserleriň ýene biri „Wladimir Monomahyň wesýetleridir“ ol ýeke-täk spikokda belli bolup Lowrentýew ýyl ýazgysynda 1096-njy ýyl nesli bilen berilendir. Hakykatda bolsa „Wladimir Monomahyň wesýetleri“ soňky döwre degişlidir. Tekstde Wladimir Monomahyň hasaby gahrymançylyklygy sanalanda onuň 1117-nji ýyl Glef Minskiň üstüne ýörişi hem agzalýar.

Görnüşi ýaly „Wesýetiň“ ýüze çykan wagty 1117-nji ýylda „Wesýetler“ umumy at bolup dürli-dürli üç sany eserden ýagny çagalara wesýetden ýatlamalardan şeýle hem garşydaş Olego Çernogorska ýüzlenmeden ybaratdyr. Hristiançylyk moralynyň umumy normalary sanap geçmek bilen, Wladimir Monomah anyk syýasy ugurlary görkezýär. W. Monomah rus knýazlarynyň daşarky duşmanlara garşy bilelikdäki hereketi ugrynda çykyş edip, hut şu bähbit üçin knýaz Oleng bilen ýaragynyň tarapdardygyny görkezýär. Bu eserde harby ýörişler hojalygyň alnyp barlyşyna uly orun berilýär. „Wesýetleriň“ awtoryň garaýyşlary uzakdan görüji döwlet dolandyryjynyň dünýä garaýşyny beýan edýär. Munuň özi „Monomahyň wesýetiniň“ tarhy çeşme hökmünde ähmiýetini kesgitleýär. Russiýa döwletiniň döremegi we berkemegi bilen baglanýykly XV asyryň ahýrlarynda XVI asyryň başlarynda ýüze çykan

syýasy edebiýatlar şu döwletiň düýplenmegi we bölünmegi baradaky umumy edeany öňe sürýär. Şeýle eserleriň biri hem „Wladimir knýazlary hakyndaky hekaýatlardyr“ syýasy ideallara baý bolan bu eser beýik rus kinýazlarynyň şejeresini esaslandyrmak üçin Iwan III-niň eslegi boýunça XVI asyryň başlarynda düzülipdir. „Hekaýatlar“ rowaýat häsiýetinde bolsada Wasilli III we Iwan IV höhümeti bu eseri syýasy praktikada peýdalanyndylar. Iwan Groznynyň ýüzlenmelerinde „Hekaýatlar“ çäklendirilmesiz Somoderžaw häkimýeti ideologiki tarapyndan esaslandyrmak üçin ulanyndyr. Russiýa döwletiniň döremegi we birleşmegi bilen baglanşykly eserleriň biri hem XV asyra degişli „Öý gurluşy“ atly eserdir. Bu kitabyň esasy meselesiniň hojalyk gurluşy we maşgala däbi baradaky maslahatlardygyna seretmezden onda umumy sosial meselelere hem uly üns berilýär. „Öý gurluşynyň“ baplary borçly ediji häsiýeti özünde saklaýar. Mysal üçin olaryň arasynda patyşa we hökümdarlara wepaly hyzmat etmekligiň zerurdygyny talap edýän ýörite bap bar. Patyşanyň şahsyýetiniň şeýle ýokary görterilmegi merkezleşdirilen döwlet häkimýetini berkitmek bähbitlerine laýyk gelýär.

XVI asyra degişli eserleriň arasynda ýazyjy dini syýasy işgär Maksim Gregiň eserleri tapawutlanýar. Özüniň „Ýüzlenmelerinde“ „Sözlerinde“ „Hekaýatlarynda“ daýhanlaryň monastyrlar tarapyndan rehimsiz ekspluatirlenmegi ilatdan ýygnaýan güýçýetmen salgytlar barada belläp geçýär. Maksim Greh tarapyndan öňe sürülýän sosial-syýasy meseleleriň ýitiligi onuň eserlerini fiodalçylyk Russiýanyň jemgyýetçilik syýasy pikirlerini ösüşiniň taryhyny öwrenmekdäki möhüm çeşmä öwrülýär.

XVII asyryň edebi publisistiki eserler has-da giňden ýaýrandyr. Olaryň köpsanly topary edebiýat ýadygärlikleri bolup polýak şwed interwensiýasy we XVII asyryň başlaryndaky Russiýadaky synpy göreş bilen baglanşyklydyr. Olaryň awtorlary sosial gelip çykyşlary boýunça ýokary

gatlaklara degişli bolupdyrlar, bu bolsa wakalara baha bermekde, ylaýta-da halk hereketine baha bermekde olaryň eserleriniň häsiýetini kesgitläpdir. Anyk materiallara baýlygy we publisistiki häsiýeti bilen „Awram Palisiniň hekaýatlary“ tapawutlanýar. „Awram Polisiniň hekaýatary“ iki redaksiýa boýunça mälimdir. Onuň gysga redaksiýasy fiodr Iwanowiçiň patyşalyk edip başlan döwründen tä Wasili Şuýska çenli bolan döwri öz içine alýar. Bu eseriň doly redaksiýasy Iwan IV patyşalyk edip başlan döwriň wakalaryndan tä 1618-nji ýyla çenli döwri beýan edýär. Onda troisk monastyrynyň polýak goşunlary tarapyndan 1609-njy ýylyň gabawyň ýazgysy uly orny eýeleýär. Awram Palisyn öz eserinde XVII asyryň başlaryndaky sarsgynlaryň sebäbini feodalçylyk ýokary gatlaklaryň pozisiýasyndan kesgitleýär.

XVII asyr publisistikasyndan taryhyndan ýönekeý halkyň tarapdarlary tarapyndan ýazylan eserler möhüm orny eýeleýär. Şeýle eserleriň biri hem „Tsokwyň tozdurulmagy baradaky powestdyr“ awtor Tsokowda şäher ilatynyň aşaky gatlaklary bilen ýokarky gatlaklaryň arasynda göreşiň başlanýşynyň aşaky gatlaklaryň şäherde ähmiýeti basyp alyşy olaryň ýolbaşçylarynyň biri daýhan Kudekuşy Trepes barada gyzykly maglumatlary berýär. „Powestiň“ ahyrynda gozgalaň ýeňilensoň gozgalaňçylarda rehimsiz ar alnyşy suratlandyrylýar. „Tskowyň tozdurulmagy baradaky powest“ XVII asyrdaky edilýän köpçüligiň nukdaý nazarklaryny beýan edýän publisistik ýadygärlikdir. Umuman XI-XVII asyrdaky edebiýat we publisistiki ýadygärlikleri möhüm taryhy çeşme bolup baý taryhy maglumatlara eýedir. **Ýewropada ylmyň we tehnikaýyň ösüş başlamagy.** Kolumbyň we Wasko da Gamanyň syýahatlaryndan soňra, deňizde ýüzüjiler özläriniň gämileri bilen okeanlaryň aňyrsyna-bärsine göz ýetmeýän giňişliklerinde ýüzmeklerini bes etmändirler. XVII asyryň başlarynda täze materik – Awstraliýa açylypdyr. Deňizde ýüzüjiler Demirgazyk Aziýanyň barlanyp görülmedik ýerlerine

aralaşypdyrlar hem-de Ýuwaş okeanyň kenarlaryna baryp ýetipdirler. Edermen syýahatçylar gury ýeriň, deňizleriň we okeanlaryň köp bölegini barlapdyrlar. Geografiýa ylmy örän täsin üstünlikleri gazanypdyr.

Adamlaryň garaýyşlaryndaky öwrülişik öňürti Italiýada başlaýar. XIV asyrdan Italiýanyň baý şäherlerinde ilkinji manufakturalar, olaryň ežýeleri buržuaziýa peýda bolýar. Ösýän şäherlerde bilimli adamlar: hasapçylar (buhgalterler) we hukukçylar, inženerdir tehnikler, mugallymlar we lukmanlar barha köp peýda bolýardy. Şäherlerde intelligensiýa – akyl zähmeti bilen meşgullanýan adamlaryň aýratyn topary ýüze çykdy.

Çalt özgerýän dünýäde asyrlar boýy agalyk edip gelen düşüňjeler kem-kemden möwrüýini geçirip ugraýar. Adamyň güýjüne we ukybyna bolan ynam täzedan güýçlenip ugraýar. Täze medeniýetiň işgärleriniň ünsüni ozaly bilen adam we onuň işleri özüne çekýärdi. Şoňa görä-de olara gumanistler («gumanus» – ynsanperwer diýen latyn sözünden gelip çykypdyr) diýip at berlipdir.

Gumanistler Gadymy Gresíanyň we Rimiň medeniýetine ägirt uly höwes bildirýärdiler. Dini garaýyşlaryň çelgisinde saklanan orta asr medeniýetinden tapawutlylykda, antiki medeniýet özüniň durmuşa golaýlygy bilen tapawutlanýardy. Onda adamzat durmuşynyň gözelligi wasp edilýärdi. Indi şol unudylan medeniýet gaýtadan, täzedan janlanan ýaly bolup görnүpdir. Şonuň üçin hem täze medeniýetiň ýüze çykan wagtyna XIV-XVI asyrlara «Renessans» - ýa-da „Gaýtadan döreýiş medeniýetiniň döwri» diýip at berilýär.

Orta asyrlarda mekdep buthananyň elindedi. Emma şäherleriň ösmegi sowatly adamlary köp talap edýärdi. Söwdadan gelýän girdejileri hasaplamak, şäher geňeşlerinde we kazyýetde işleri ýöretmek gerek bolýardy. Munuň özi şäherlerde dünýewi mekdepleriň döremegine getirýärdi.

Buthana mekdeplerine garanda, bu mekdeplerde hat ýazmagy we arifmetikany gowy öwredilipdir, tebigat bilimlerinden käbir maglumatlar berlipdir.

Astronomiýa ylmynyň ösüşi. Beýik polýak alymy Nikolaý Kopernik (1473 - 1543) älem hakyndaky köne garaýyşlara kül-peýekun ediji zarba urupdyr. Kopernik iň bir ýenekeýje gurallaryň kömegi bilen asman jisimlerine 30 ýyldan-da gowrak wagtlap gözegçilik edipdir. Kopernik çylşyrymly hasaplamalary edip, Ýer Günün daşyndan aýlanýar we şunuň bilen birlikde-de ol öz okunyň daşyndan aýlanýar diýen netijä gelýär. Kopernigiň pikirçe Ýer – planetalaryň diňe biridi we olaryň hemmesi Günün daşyndan aýlanýardylar. 1543-nji ýylda Kopernigiň «Asman jisimleriniň aýlanyşy hakynda» diýen kitaby çap edilýär. Kopernigiň açyşy ylymda tutuş bir öwrülişik bolupdy. Kopernigiň taglymaty ylmyň mundan beýläkki ösüşine ägirt uly itergi beripdir.

Beýik italyan akyldary Jordano Bruno hakyky gahryman, ylym ugrunda göreşiji bolupdyr. Bruno 1548-nji ýylda eneden doglupdyr. Ol heniz ýaş ýetginjekkä ata-enesi tarapyndan monastyra berilýär. Emma Jordano çagalyk ýyllaryndan başlap, yhlas bilen bilime ýapyşypdyr we dini sanalgalar bilen meşgul bolman, eýsem ylmy işlere baş goşýar. Bruno monastyr hojaýynlaryna bildirmän, Kopernigiň kitaby bilen tanyşýar we älem baradaky köne garaýyşyň nädogrudygyna düşünýär. Ony şugullap ugraýarlar. Bruno monah eşigini taşlap, monastyrdan gaçyp gidýär. Onuň üçin sergezdançylyk bilen howsaladan doly, ýöne welin, aýdyň we joşgunly durmuş başlanýar. Ruhanylar alymy hiç ýerde arkaýyn goýmandyrlar we oňa erkin işlemäge mümkinçilik bermändirler. Ol 16 ýylyň içinde Ýewropanyň ençeme ýurtlarynda – Fransiýada, Angliýada, Germaniýada, Çehiýada bolup görüpdir. Bruno dilewar, zehinli ýazyjy hem şahyr adam bolupdyr.

Bruno Kopernigiň taglymatyny ösdürip, «Älem çäksizdir we tükeniksizdir» diýip tassyklaýardy. Ol «Gün hem dünýäniň merkezi dälidir. Älem uçursyz köp ýyldyzlardan ybarat bolup, olaryň her biri bizden örän daşda durýan Gündür. Ol gunleriň her biriniň töwereginde öz planetalary aýlanyp ýör» diýip aýdýardy. Jordano Brunonyň bu batyrgaý pikiri indi ylym tarapyndan doly tassyklandy.

Watanyna bolan söýgi Brunony Italiýa gaýdyp gelmäge mejbur edýär. Emma ýurduna gelenden soň ol inkwizisiýanyň penjesine düşýär. Bruno aýylganç zyndanlarda sekiz ýyla golaý ýatmaly boldy. Emma gynamak bilen-de, wadalar bilen-de oňa öz garaýyşlaryndan el çekdirtmek inkwizitorlara başartmandyr. Buthana kazysy alymy otda ýandyrmaklyga höküm edýär. 1600-nji ýylyň 7-nji fewralynda Jordano Bruno otda ýakylyp öldürilýär. Bruno jezalandyrylandan soňky ýakyn ýyllarda ýüze çykan täze ylmy açyşlar hakykat ugrunda janyny pida eden merdana alymyň ähli aýdan zatlaryny doly tassyklady.

Meşhur italýan alymy Galileo Galileý (1564-1642) asmana teleskop bilen gözegçilik eden ilkinji alymdy. Teleskopyň kömegi bilen ol gözegçilik edilýän jisimleriň 30 esse ulaldyp görünmegini gazanypdyr. Ýyldyzlaryň hakyky sanynyň ýönekeý göz bilen görülýän ýyldyzlaryň sanyndan has köpdüginde alym göz ýetiripdir. Alymyň açyşlary Ýerde bolşy ýaly, Aýyň üstünde hem daglaryň bardygyny, Ýupiter planetasynyň daşynda öz hemralarynyň aýlanýandygyny, hatda Günüň üstünde hem menek-menek tegmilleriň bardygyny subut edýär. Galileýe özüniň ajaýyp turbasynyň kömegi bilen başga-da köp açyşlary etmek başardýar. Bularyň hemmesi-de Kopernigiň we Jordano Brunonyň taglymatyny doly tassyk edipdir.

Galileýiň açyşy ruhanylaryň gahar-gazabyny döredýär. Buthana Kopernigiň kitabyny okamaklygy gadagan edýär. Bu gadagan etmeklige jogap edip, Galileý kitap ýazyp, ol kitapda

polýak alymynyň netijelerini gorap çykyş edýär. Gahar-gazaba münen papa Galileýi Rime - buthana kazyýetine çagyýar. Ýetmiş ýaşly alym inkwizisiýanyň önünde durupdyr. Sorag etmeklik baş aýa çekýär. Inkwizitorlar gynamak howpuny atyp, jebir çeken garryny öz taglymatyndan el çekmeklige mejbur edýärler. Ol toba edýän günäkäriň geýimini geýip, dyzyna çökmeli we «toba edýändigini barada» kazynyň yzy bilen kemsidiji sözleri gaýtalamaly bolýar. Soň-soňlar Galileýiň el çekmegi hakynda gyzykly rowaýat düzülipdir. Galileý Ýeriň hereket edýändigine ynanmaýandygy barada söz sözläp bolansoň, ýerinden galyp: «Her niçik-de bolsa ol aýlanýar!» diýip aýdypdyr. Galileý özüniň ahyrky günlerine çenli inkwizisiýanyň ýesiri bolup galypdyr. Inkwizitorlar alyma berk gözegçilik edipdirler we kitap çap etmekligi oňa gadagan edipdirler. Emma ol Älem hakyndaky täze garaýyşlaryň dogrulygyna çynlakaý ynanypdyr.

Ýnsanperwer (gumanistik) edebiýatyň kemala gelmegi. XIV–XVI asyrlarda Gunbatar Ýewropa ýurtlarynyň medeniýeti ýokary göterilipdi. Alymlar dünýä hakyndaky köne düşüňjeleri ret edip, tebigaty öwrenmäge uly üns berip başlaýarlar. Gaýtadan döreýiş eýýamynyň ýazyjylaryny adamlaryň gündelik durmuşy, döwrüň anyk wakalary gyzyklandyryýardy. Olar öz döwrüniň gowgaly durmuşyny ýazyp beýan edipdirler, goşgularynda adamyň güýçli duýgularyny we tebigatyň gözelligini wasp edipdirler.

Heýkeltaraşlar we suratkeşler adam bedeniniň gurluşyny üns berip öwrenipdirler. Olar adamlary mümkin boldugyça dogry şekillendirjek bolup dyrşypdyrlar. Adamynyň güýjüne we ukybyna bolan ynam döräp başlapdyr. XV asyryň ýazyjysy şeýle diýipdir: «Adama öz arzuwyna ýetmek üçin mümkinçilik berlipdir». XIV–XVI asyrlaryň bilimli adamlary gadymy Gresiyanyň we Rimiň medeniýetine uly höwes bildirip başlapdyrlar. Tukat we durmuşdan üzňe sungatdan tapawutlylykda, olar gadymy medeni ýadygärlikleri, şadyýan

durmuşy şekillendiripdirler, adamynyň gözelligini wasp edipdirler.

Gadymy döwriň ýadygärliklerini söýüjiler monastyrlaryň ýerzeminlerinden gadymy golýazma kitaplary gözläp tapypdyrlar, grek hudaýlarynyň hem-de gahrymanlarynyň heýkellerini ýeriň astyndan gazyp çykarypdyrlar. Bu tapyň zatlar örän ähmiýetli bolupdyr. Kābir sungaty söýüji baýlar heýkelleri ýa-da gadymy golýazma kitaplary edinmek üçin pullaryny gaýgyrmandyrlar. Perikliň we Oktawian Awgustyň döwürdeşleriniň geplän grek hem-de latyn dillerini bilmek dābe öwrülipdir. Ýazyjylar we suratkeşler gadymy grekleriň hem-de rimlileriň eserlerini yhlas bilen öwrenipdirler, olara geň galypdyrlar, öz eserlerini şolara meňzetjek bolup jan edipdirler.

Katolik buthanasy tarapyndan ýazgarylýan we ondan ozalky asyrlarda ýatdan çykarylýan gadymy medeniýet ýañadan janlanyp başlapdyr. Şonuň üçin-de täze medeniýetiniň dōrān wagty Gaýtadan dōreýiş medeniýeti diýip at alypdyr. Bu medeniýet ynsan ýaşayşy barada hakyky durmuş wakalaryny janlandyryandygy üçin oña gumanistik – ynsanperwer medeniýet diýip hem at berýärler.

Golland ruhanysy we dilçisi Erazm Rotterdamskiý (1469-1536) gumanistik akymyň iň sowatly hem-de zehinli wagyzçylarynyň biri bolupdyr. XX asyryň belli ýazyjylarynyň biri ony «öz asyrynyň şöhrady we ýagtylygy» diýip atlandyrypdyr. Latyn dilini suwara bilýän Erazm Rotterdamskiý gadymy hristian ýazyjylarynyň eserlerini teswirläpdir. Şonda ol giçki döwürde olaryň mazmunynyň çuňňur ýoýlandygyna göz ýetiripdir. Ol okyja antiki döwriň dünýāsine düşünmäge mümkinçilik bermek üçin grek we latyn nakyllarynyň ýygındysyny düzüpdir.

Ýaş wagtlary Erazm Rotterdamskiý güzeran görmek üçin goşmaça sapak okadypdyr we öz okuwçylary üçin pentnama düzüpdir. Pentnamada ol okuwçylaryna öz pikirini owadan

hem-de gyzykly beýan etmegi öwredipdir. Onuň pentleri soňra «Şeýlekin gürrüňler» diýlip atlandyrylypdyr. Onuň bu kitaby giň meşhurlyga eýe bolup, köp dillere terjime edilipdir.

Erazm Rotterdamskiniň esasy eseri «Akmaklygyň öwgüsi» diýlip atlandyrylýar. Eseriň baş gahrymany bolan hanym Akmaklyk egnine alymyň mantiýasyny – hyrkasyny geýip, öz adyna öwgi sözlerini aýdýar. Köpçüligiň önünde çykyş etmek bilen Akmaklyk özüniň bu dünýäni hereketlendirýändigini, hemmeleriniň özüne boýun egýändigini diňleýjilere gürrüň berýär. Eserde ýazyjy öz döwrüniň jemgyýetiniň nogsanlyklaryny tankyt edýär we orta asyrlaryň köne däpleriniň üstünden gülýär.

İňlis ýazyjysy Tomas Mor (1478-1535) ajaýyp bilim alypdyr, gadymy dilleri oňat bilipdir. Ol öz atasynyň ýoly bilen gidip, hukukçy bolup ýetişýär. 1516-njy ýylda ýazyjynyň «Döwletiniň in oňat gurluşy hakynda we Utopiýa diýen täze ada hakynda altyn kitap» atly eseri neşir edilipdir. Şol kitapda Tomas Mor ýeriň daşyny germemeği we ykmandalaryň hem-de gedaýlaryň garşysyna gönükdirilen zabun kanunlary ýazgarypdyr. Ýazyjy halkyň ähli betbagtçylyklarynyň we çekýän horluklarynyň sebäbi hususy eýeçilikden ybaratdyr diýip hasap edipdir. Hökümete ol «özleriniň şahsy bähbitleri barada alada edýän baýlaryň dildüwüşigi» diýip at beripdir. Mor özüniň toslap tapan uzakdaky «Utopiýa» (grekçeden terjime edeniňde «hiç ýerde», «dünýäde ýok ýer» diýmekdir) adasyndaky bagtly ýurdy, onuň ajaýyp şäherlerini we gülzarlyga öwürülen ekin meýdanlaryny, üýtgeşik tertip-düzgünlerini hem-de kanunlaryny ýazyp beýan edipdir. Utopiýada hususy eýeçilik, adamlaryň birleriniň beýlekilerini ezmegi ýaly hadysalar, baýlar-da, garyplar-da bolmandyr. Adanyň ähli ilaty zähmet çekmäge borçly bolupdyr.

Utopiýalylar gün içinde diňe 6 sagat zähmet çekýän-de bolsalar, olarda önüm bol, sebäbi bu ýerde bikärler we ýaltalar ýok. Adanyň adamlary özlerine gerek zatlaryň hemmesini

mugtuna jemgyýetçilik ammarlyndan alýarlar. Adanyň adamlary boş wagtlarynda ylym, sungat, sport bilen meşgullanýarlar.

Utopiýanyň ilatynyň gapylary mydama açyk, olarda ogrulyk ýok. Gysgançlyk döremez ýaly, olar her 10 ýyldan öz öýlerini we zatlaryny biri-birleri bilen çalyşýarlar. Utopiýalylar puly ýigrenýärler: olarda gymmat baha daşlar çaga oýunjaklary bolup hyzmat edýär, altýndan bolsa jenaýatkäler üçin zynjyr ýasaýarlar. Tomas Moruň göz önüne getirişi ýaly, ol geljekki adalatly gurluşy beýan edipdir. Emma ol şeýle gurluş adamlaryň nähili döretjegini bilmändir. Şoňa görä-de, Mordan soň amala aşyryp bolmajak arzuwlara, durmuşdan üzňe hyýaly zatlara utopiýa diýip at berip ugrapdyrlar.

Fransuz ýazyjysy-satiraçysy Fransua Rableniň (1494-1553) «Gargantýua we Pantagrýuel» diýen romanyny ulular-da, çagalar-da häzire-bu güne çenli höwes bilen okaýarlar. Awtor äpet adamlar hakyndaky ertekili bu kitabynda gadymy halk rowaýatlaryny peýdalanyp, ötgür sözler bilen feodalçylyk tertipleriniň üstünden gülüpdür. Rable mähriban ýurdunyň durmuşyny oňat bilipdir, köp syýahat edipdir. Italiýada telim gezek bolup görüpdür. Ol ýazyjy we gadymy dilleri oňat bilýän tebib hem-de mugallym bolupdyr. Rable özüniň romanynyda weýrançylykly feodalçylyk uruşlaryny ýazgarypdyr. «Ozal edermenlik diýlip belent at dakylan zada indi biz ýöne garakçylyk diýýäris» diýip, kitabyň gahrymanlaryndan biri aýdýar. Ýazyjy бүтін дүнýäniň üstünden häkimiýetini gurmak maksady bilen öz raýatyndakylaryň ganyny dökýän basybalyjy koroly masgaralapdyr. Romanyň awtory dworýanlara ýigrençli garapdyr, olaryň öwünjeňliginiň we alymsaklygynyň üstünden gülüpdür.

Romanda papa wepaly katolikler ýaşaýan Papemaniýa diýen ýurt beýan edilipdir.»Olar bu ýere horlugyna gelse-de, derrew olaryň garnyny ýag alyp başlaýar», sebäbi olar «dünýäniň ähli künjeklerinden» girdeji baryny alýarlar.

Papemanlar özleri bilen razylaşmaýanlaryň hemmesini ýok etmäge taýyn. Papefiler adasynyň adamlary papanyň portretine dodak çöwrendigi üçin, olar adany weýran edipdirler. Elbetde, okyjylar şunda katolikleriň protestantlara garşy göreşini aňsat göz önüne getiripdirler. Katolik buthanasy batyrgaý ýazyjyny ýanapdyr. Rableniň kitabyny gadagan edipdirler, awtora tussag etmek we hatda oda ýakmak howpuny salypdyrlar. Emma ýazyjy ömrüniň ahyryna çenli şahsy mertligini saklap galypdyr.

XVI asyryň ahyrlarynda teatr inlis halkynyň gowy görýän sungatyna öwrülýär. Şol wagtlar Londonda ona golaý teatr bolupdyr. Teatrlarda görkezilýän oyunlar sada adamlaryň köpçüliginiň ünsüni çekipdir; tomaşaçylar aktýorlaryň oýnaýşyna üns berip tomaşa edipdirler. Käte spektakllary görmäge maska geýip korolewa Ýelizawetanyň özi-de geler eken.

Beýik ýazyjy Wilýam Şekspiriň (1564-1616) бүтін өмри театр bilen baglanyşykly bolupdyr. Ol ilki başda aktýor bolupdyr, ýöne soňra Londondaky «Globus» teatrynyň eýesine öwrülýär. Şekspir 37 pýesa: tragediýalary, komediýalary, taryhy dramalary, şeýle hem köpsanly goşgylary ýazypdyr.

Şekspir köne, feodalçylyk düzgüniniň soňuna çykylljak wagtyň golaýlaşýandygyna düşünpdir. Emma ol buržuaziýanyň täze dünýäsi bilen-de, onuň pul hökmürowanlygy bilen-de, bet gazanç etmek arzuwy bilen-de ylalaşyp bilmändir. Ýazyjynyň pikiriçe, erbetlik hemme ýerde dabaralanýar, ol hemme duýgyny: ynamy, adalatlylygy, söýgini zäherläpdir. «Töwerekde görýän zatlarymyzyň hemmesi deýýuslyk» diýip şahyr aýdypdyr.

Şekspir adamyň belentligini çuňňur duýupdyr. Şekspiriň beýik tragediýasynyň gahrymany Gamlet şeýle diýýär: «Adam – bu ne ussatlyk bilen döredilen gudrat! Onuň pähim-paýhasy ne ajaýyp! Onuň eden işleri, gör, nähili dürs hem täsin. Ol älem-jahanyň gelşigi!»

Şekspir özüniň «Gamlet», «Otello», «Korol Lir», «Romeo we Julýetta» we beýleki tragediýalarynda hoşniýetli batyrgaý adamlaryň adalatlylyk hakyndaky arzuwlarynyň nähili puç bolýandygyny görkezipdir. Ol güýçli we gaýduwsyz gahrymanlary, olaryň ýokary duýgularyny: söýgini hem-de dostlugy, wepalylygy, gaýratlylygy wasp edipdir. Ýaş juwanlar heläk bolýarlar, emma boýun bolmaýarlar. Şekspiriň gahrymanlary ykbalyň ejiz pidalary däl: olar horluk çekýärler we göreşýärler, emma dünýäni üýtgedip bilmeýärler.

Beýik ispan ýazyjysy Migel Serwantes (1547-1616) agyr durmuşda ýaşap geçipdir. Ol garyp düşen begzada maşgalasynda doglupdyr. Uniwersiteti gutaryp, Serwantes basym esgerlige lynýar. Ol osmanly türkmenlerine garşy deňiz söweşinde agyr ýaralanypdyr. Serwantesiň watanyna gaýdyp gelýän gämisini deňiz galtamanlary basyp alyp, Alžire äkidipdirler. Geljekki ýazyjy baş ýyl ýesirlikde bolupdyr, birnäçe gezek gaçmaga synanyşypdyr, emma başa barmandyr. Maşgalasy doly tozup, ahyrsoňy ony zordan ýesirlikden satyn alypdyrlar. Ýaşamak üçin gazanç etjek bolup Serwantes salgyt ýygnaýjynyň kärinde işleýär. Ynsanperwer adam üçin azaply bu gullukda ol halkyň gözgyny, agyr ýaşayşyny öz gözleri bilen görüpdir.

Serwantese bütindünýä şöhratyny getiren esasy eseri, onuň «Don Kihot» diýen romany bolupdyr. Kitabyň gahrymany – rysar romanlaryny köp okan, garyp düşen dworýanlardan bolan Don Kihot kemsidilenleri we ezilenleri goramak üçin ýurt gezmäge ugraýar. Don Kihot adamlaryň kemçiliklerini düzetmäge we dünýäde derrew adalatlylygy berkarar etmäge çalyşýar. Tagaşyksyz, uzyn boýly arryk Don Kihotyň wepaly ýarag göterijisi – semiz, kelte boýly Sanço Pansa onuň ýanyndan aýrylanok. Emma jahankeşdelik edýän rysarlaryň möwriti geçipdir. Don Kihotyň söweş esbaplary – onuň atabalarynyň ýaraglarynyň poslan bölekleri, onuň söweş aty – lagar ýaby, onuň ýaragöterijisi bolsa mekir daýhan bolupdyr.

Romanyň gahrymanlary diňe gapma-garşylykly bolmak bilen çäklenmän, eýsem köp derejede biri-birlerine hem meňzeşdir: olar rehimdar, kişiniň başyna düşen betbagtçylyga dözümsiz, eserdeň adamlar. Don Kihot aňsat baýlaşsanyň we gubernator bolarsyň diýip bolgusyz wadalar bilen Sançony ýörişlere gitmäge yrýar. Emma kemakyl Don Kihot adamlara kömek etmek isläp, olara diňe zyýan ýetiripdir: ol döwlerdir öýdüp, gaýduwsyzlyk bilen ýel degirmenlerine naýzaly topulýar, ýesir rysarlardyr öýdüp bendileri boşadýar; kerwensaraý onuň gözüne köşk-gala bolup, goýun sürüsi bolsa duşman goşuny bolup görünýär.

Don Kihoty birsyhly näletleýärler we ýenjýärler, onuň üstünden gülýärler hem-de ony masgaralaýarlar. Emma ol adamlara bolan söýgüsini saklaýar. Don Kihotyň täsiri astynda Sanço Pansa hem özgerýär. Baý begzada degşip, ony adanyň häkimi edip belläýär. Sowatsyz daýhan Sanço kazylyk edende parasatlylyk, adalatlylyk we akýüreklik görkezýär. Serwantesiň dünýäde adalatsyzlyga garşy janaýamazakly göreşe çagyryýan romany dürli ýurtlarda adamlaryň söýgýli kitabyňa öwrüldi.

Italiýada sungatyň gülläp ösmegi. Heýkeltaraşlyk orta asyrlarda buthana gurluşygy bilen baglanyşykly bolupdy. Soborlar din adamlarynyň, ýepiskoplaryň, korollaryň köp sanly heýkelleri bilen bezelipdir. Soborlaryň diwarlarynyň ýüzüne dini mazmundaky suratlar çekilipdir. Orta asyr suratkeşleri tebigata syn etmändirler we adam bedenini öwrenmändirler, çünki ruhanylar muny gadagan edipdirler. Olar suratlary buthana tarapyndan rugsat edilen nusga boýunça çekipdirler.

Suratkeşler uzakdaky we ýakyndaky zatlary birmeňzeş ululykda çekipdirler. Olaryň suratlaryndaky şekiller ýaramaz, jansyz ýaly bolup görnүpdirler. Emma Gaýtadan döreýiş eýýamynyň başlanmagy bilen heýkeltaraşlykda we

suratkeşlikde, asyl бүтін sungatda täze döwür başlaýar we döredilýän eserler täze mazmuna eýe bolýarlar.

Gaýtadan döreýş eýýamynyň medeniýeti ilki bilen Italiýada osüp başlaýar. Munuň özi baryp XIV asyrdan Italiýanyň baý şäherlerinde ilkinji manufakturalaryň döremegi we buržuazıanyň ýüze çykmagy bilen düşündirilýär. Rimden Alp daglaryna eltyän möhüm söwda ýolunda ullaňkan hem-de owadan Florensiýa şäheri ýerleşýär. Mawut ussahanalaryndaky zenzele şäheriň köçelerinde ýaňlanydyr. Süýthorlaryň kontoralaryna köp adam gelip gidýärdiler. Florensiýanyň baýlary köp puly karzyna diňe bir täjirlere we feodallara däl, eýsem, papalara hem-de korollara hem beripdirler.

Florensiýa Italiýanyň medeniýet merkezine öwürlip ugraýar. Şöhretly suratkeşler, heýkeltaraşlar, binagärler bu ýerde özläriniň senedini zehinli ýaşlara öwredipdirler. Rim, Milan, Wenesiýa hem ajaýyp ussalar bilen şöhratlanypdyr. Emma Italiýa şol wagtlar dagynyk we gowşak ýurtdy. XVI asyryň başlarynda ol kese ýerli basybalyjylaryň - ispanlaryň we fransuzlaryň oljasyna öwürülýär. Daşary ýurt goşunlary bu gülläp ösýän ýurdy tozdurypdyrlar. Şonuň üçin-de Italiýada sungatyň gülläp ösmegi gysga wagtlaýyn bolupdyr.

Florensiýaly ussat Leonardo da Winçi (1452-1519) Italiýada Gaýtadan döreýş eýýamynyň beýik wekilleriniň biridi. Onuň kakasy gurply şäher adamsy, ejesi bolsa – ýönekeý daýhan maşgalasyndan bolupdyr. Leonardo da Winçi hemmetaraplaýyn ösen şahsyýet bolup ýetişýär: ol tanymal suratkeş hem alym, oýlap tapyjy-inžener, binagär hem heýkeltaraş, sazanda we şahyr bolupdyr. Hiç bir kynçylyk ussadyň erkini syndyryp bilmändir – ol kynçylyklar onda gaýtam, täze güýçleri döredipdir. Ol öz şagirtlerine şeýle diýipdir: «Kim köp zähmet çekse, şol bagtly bolýar».

Leonardo da Winçiniň çeken suratlarynda suratkeşiň öz söýen we öwrenen durmuşy görkezilipdir. Ol uzak wagtlaý köçelerde we meýdanlarda gezip, zatlaryň özüne seredip,

olaryň suratlaryny çekipdir. Onuň ünsüni adamlaryn begençli ýa-da gynançly pursatlary özüne çekipdir, çünki şeýle pursatlarynda olaryň hereketleri we ýüz keşpleri aýratyn manyly bolýar. Beýik alym inkwizisiýanyň gahar-gazabyna sezewar bolmak howpy astynda meýitleri gizlinlikde agtarypdyr; ol adam bedenini suratlarda şekillendirmek bilen çäklenmän, adam bedeniniň gurluşyna düşüňjek bolup jan edipdir. Munuň özi onuň çeken suratlarynyň hakykata has-da ýakyn bolmagyna getiripdir.

Leonardo da Winçini suratkeş hökmünde adam we onuň başyndan geçirýän hadysalary hemme zatdan beter gyzyklandyrypdyr. Leonardonyň «Jokonda» diýen suraty – ýaş aýalyň portreti бүтін dünýä bellidir. Suratkeş aýalyň diňe bir daşky meňzeşligini däl, eýsem, ol aýalyň häsiýetini-de, meýlini-de görkezmekligi başarypdyr. Leonardo da Winçi özüniň açyşlarynda zamandaşlaryndan birnäçe asyr ozdurypdyr. Ol öz ylmy netijelerini gözegçilik we tejribe esasynda gurupdyr. Alym: «Parasatlylyk tejribäniň miwesidir» diýmegi gowy görer eken. Döwürdeşleri onuň inženerligine has ýokary baha beripdirler. Milan şäherini agyz suwy bilen üpjün eden ullakan ýap onuň taslamasy esasynda gurlupdyr.

Leonardo da Winçi ýazuw depderçeleriniň sahypalary çyzgylardan we taslamalardan doldurypdyr. Onda metal kesiji we dokma stanoklarynyň, ýüň egrilýän çarhlaryň, ýer gazýan guralyň çyzgylary hem-de taslamalary, paraşýutyň we dikuçaryň çyzgylary ýerleşdirilipdir.

Heýkeltaraş, suratkeş, binagär, harby inžener we şahyr Mikelanjelo (1475-1564) Gaýtadan döreýiş eýýamynyň beýik ussady bolupdyr. Ýalkymly watançy Mikelanjelo XVI asyrdan Italiýanyň başyna düşen betbagtçylyga erbet gynanypdyr. Onuň döreden heýkellerinde we çeken suratlarynda ussadyň watany halas etmek üçin janyny gurban etmäge ukyply göreşiji gahryman hakyndaky arzuwy şekillendirilipdir. Ol adamlary ägirt uly bedenli we güýçli erkli edip görkezipdir.

Heýkeltaraş mermer daşynyň äpet uly böleginden çapyp boýy 5,5 metre barabar bolan «Dawid» diýen heýkelini ýasapdyr. Zamandaşlary ol heýkele «Gigant» («Mähnet») diýip at beripdirler. Heýkeltaraş gazaply döw bilen başa-baş söweşe çykan we ony daş bilen urup öldüren ýaş çopan oglany şekillendiripdir. «Dawid» Florensiýanyň merkezi meýdanında goýlupdyr we şondan bäri şäheriň howandary hasap edilipdir.

Mikelanjelo keramatly Pýotruň Rimdäki soboryny gurmaklyga gatnaşypdyr. Bu sobory Italiýanyň iň meşhur binagärleri onlarça ýyllaryň dowamynda gurupdyrlar. Mikelanjelo ybadathananyň esasy bölegini – onuň ägirt uly gümmeziniň taslamasyny işläp düzýär. Keramatly Pýotruň ybadathanasy Gaýtadan döreýiş eýýamynyň binalarynyň iň oňat nusgasydyr.

Mikelanjelonyň döredijiliginde Gaýtadan döreýiş eýýamynyň iň oňat alamatlary: adam güýjüniň we edermenliginiň wasp edilişi, onuň paýhasyna bolan ynam ýüze çykydyr.

Rafael Santi (1483-1520) Gaýtadan döreýiş eýýamynyň iň beýik suratkeşlerinden biridi. Ol adamynyň iň oňat taraplaryňy: görmegeý bedenini, ýiti akylyny, oňat gylyk-häsiýetini suratlandyrjak bolup çalşypdyr. Rafael ýaş ýigitkä Florensiýada ýaşapdyr we işläpdir. Ol ýerde ençeme surat çekipdir. Köp wagt geçmänkä, ony Rime çagyryp getirýärler. Bu ýerde Rafael portretleri çekipdir, keramatly Pýotruň soboryny gurmaklyga ýolbaşçylyk edipdir, arheologik gazyp agtaryşlary geçiripdir.

Rafaeliň madonnalar şekillendiren ençeme suratlary saklanyp galypdyr. Emma Rafaeliň madonnalary – ikonalar dälidi. Suratkeş öz perzendini mähirli söýýän çagaly aýalyň suratyny çekipdir. Rafaeliň çeken suratlaryndan iň bellisi – Italiýanyň kiçiräk şäherleriniň birindäki keramatly Sikst monastyry üçin çekilen «Sikstiň madonnasydyr». Bu täsin eser adamlara ägirt uly söýgi bilen doludyr. Gaýtadan döreýiş

eýýamynyň sungaty adama höwes bildirýändigini we durmuşy dogry gorkezmäge çalyşýandygy üçin buthana sungatyndan üzül-kesil tapawutlanýar.

Germaniýanyň, Gollandiýanyň we Ispaniýanyň beýik sungat ussatlary. Italiýadaky Gaýtadan döreýiş eýýamynyň sungaty Ýewropanyň beýleki ýurtlarynda sungatyň ösmegine uly täsir edipdir. Emma italýan ussatlarynyň gazanan üstünliklerini özleşdirmek bilen Germaniýanyň, Gollandiýanyň we Ispaniýanyň beýik suratkeşleri dünýä sungatyna köp täze zatlary girizipdirler. Germaniýada Albreht Dýurer (1471-1528), Gollandiýada Rembrandt wan Reýn (1606-1669) we Ispaniýada Diego Welaskes (1599-1660) Ýewropada suratkeşligiň ösüşine uly goşant goşupdyrlar.

Gollandiýada suratkeşligiň portret, peýzaž we natýurmort ýaly ugurlary ösüpdir. Rembrandt şeýle suratkeşleriň hatarynda bolupdyr. Onuň döreden eserleriniň bir muň baş ýüz sanysy biziň günlerimize gelip ýetipdir. Adamyň gylyk-häsiýeti, akyly we başdan geçiren gaýgy-hesreti Rembrandtyň üns merkezinde bolupdyr. Ol özüni we özüne ýakyn adamlaryň suratlaryny çekende, adam keşbini biçak köp dürli görnüşli äheňde görkezipdir. Suratkeşiň ýagtyny-garaňkyny utgaşdyryp peýdalanmagy başarmagy onuň gazanan üstünligi bolupdyr. Ol ýagtynyň kömegi bilen şekildäki iň möhüm zada üns berýär, onuň manysyny açyp görkezýär: ýagtylyk şöhleleri ýüzi garaňkydan sogrup alýan ýaly bolup, adamyň içki dünýäsini ýüze çykarýar.

«Azaşan ogluň gaýdyp gelmegi» diýen suraty Rembrandtyň çeken iň gowy eserleriniň biri bolup, ol onuň ölmeziniň oň ýanynda döredilipdir. Bu surat tomaşaçylarda gowy duýgulary: adamlara bolan söýgini, adama ynamy, onuň ökünmegine we düzelmegine bolan ynamy döredýär.

XVIII-XX asyrlarda taryhy çeşmelerin ösüşi we olaryň häsiýetindäki we funksiýalaryndaky üýtgeşikler.

Täze we in täze döwrün taryhy özünden öňki döwre seredeninde has köp sanly we dürli-dürli çeşmelerde beýan edilýär. Munuň özi irki çeşmelerin az mukdarda saklanyp galandygy bilen düşündirilýär. Ýöne munuň esasy sebäbi täze we in täze zamanynyň spesifik aýratynlyklaryndan gelip çykýar. Täze we in täze döwür adamzat jemgyýetiniň ägirt uly öňegidişlikleriniň zamanydyr. Gysga döwür içinde adamzat jemgyýetiniň fiodalizmda kapitalizma we bölekleýin sosiolizme geçişi amala aşdy.

Täze döwrün syýasy-aňyýet garaýyşlary. XVIII asyr Ýewropada magaryfçylygyň zamanasy diýlip atlandyrylýar. Beýle diýilmegi ýöne ýerden däl. Bu döwürde ylmy garaýyşlar, täze jemgyýetçilik-syýasy pikirler halk köpçüliginiň aňyny eýeleýärdi, onuň jemgyýetiniň ösüşi hakyndaky pikirlerini ösdürýärdi. Meşhur ýazyjylar, ussat suratkeşler, tanymal pelsepeçiler hakyky aň-bilim ýaýradyjylardy. Olary magaryfçylar diýip hem atladyrýardylar. Olar öz işlerinde adamy kemsidýän we onuň mümkinçiliklerine päsgel berýän garaýyşlary ýazgaryp çykyş edýärdiler. Aň-bilim ýaýradyjylar hristiýan buthanasynyň asyrlar boýy wagyz edip gelýän taglymy esaslaryna garşy çykýardylar, Korollaryň çäklendirilmedik häkimýetinden, möwrütini ötüren orta asyr düzgünlerinden özleriniň nägilediklerini bildirýärdiler.

Magaryfçylar ahlak ýörelgelerini diniň täsirinden we howandarlygyndan azat etmäge çalyşýardylar. XVIII asyryň akyldarlary ynsanyň egsilmez güýjüne, onuň çäksiz mümkinçiliklerine ynanýardylar, olar halk köpçüligine bilim bermegiň zerurlygyna çuňňur düşünýärdiler.

Ýewropada magaryfçylyk eýýamy jemgyýetçilik aň-düşünjeleriniň ösüşinde, adamlaryň jemgyýetçilik-syýasy garaýyşlarynda inňän uly öwrülşiklere getirdi. Öndürji

güýçleriň ösmegi, ylmyň, tehnikanyň, aýratyn hem tebigat we takyk ylmylaryň ösdürilmegini talap edýärdi. Netijede ylmyň dürli pudaklary – astronomiýa, mehanika, matematika, fizika, himiýa, biologiýa ýaly aýry-aýry ugurlary ýüze çykdy. Tebigat ylmylarynyň ösmegi bilen XVIII asyrdaky syýasy garaýyşlar hem ösüp başlaýar. Magaryfçylar gelip çykyşyna, emläk ýagdaýyna garamazdan, ähli adamlaryň deňhukuklylygy, azatlygy, erkinligi hakyndaky pikirleri öňe sürýärdiler, şol pikirleriň iş ýüzünde durmuşa geçirilmegini gazanmaga çalyşýardylar.

Täze döwürde Ýewropa jemgyýetinde din adamlaryň aňyna entegem öz täsirini ýetirýärdi. Emma şeýle-de bolsa ol ylymda we jemgyýetçilik durmuşynda özüniň birwagtky täsirini ýitirýär.

Iňlis magaryfçylary. XVIII asyrdaky Ýewropanyň jemgyýetçilik-syýasy pikiriniň ösüşinde iki akym ýüze çykýar. Olaryň birini konserwatizm, beýlekisini bolsa liberalizm diýip atladýardylar. Bu jemgyýetçilik-syýasy akymlar ilki Angliýada döreýär. Sebäbi Angliýa durnukly syýasy düzgünleriň ir ýüze çykan we kemala gelen ýurtlarynyň biridi. «Konserwatizm» (terjimesi «saklamak») asyrlaryň jümmüşinden gelýän, taryhy tejribeden geçen dolandyryş düzgünleriniň we asyrlar boýy adamlaryň gündelik durmuşyna täsir edip gelýän döredijileriň, kadalaryň saklanylmagyny aňladýar.

«Liberalizm» adalgasy, «azatlyk, erkinlik ugrundaky hereket» manysyny aňladyp, ol ilkinji gezek 1810-njy ýylda Ispaniýada peýda boldy, ýöne liberalizm hereket hökmünde XVII asyryň ortalarynda buržuaz-demokratik azatlyklar ugrundaky göreşlerde Angliýada ýüze çykdy. Buržuaz-demokratik azatlyklaryň toplumy jemgyýetiň ösmegi netijesinde kemala gelýär. Şol azatlyklar başda dine uýmak erkinligi bilen baglanyşykly boldy. XVII-XVIII asyrlarda onuň üstüne emläk edinmäge bolan hukuk hem goşuldy. Emläk

edinmäge bolan hukuk ugrundaky göreşde ajaýyp inlis akyldary Jon Lokk (1632-1704) tarapyndan esaslandyrylan taglymatyň örän uly ähmiýeti boldy. Stýuartlaryň häkimýetiniň dikeldilýän döwründe ol Angliýadan Gollandiýa gaçyp gidýär we diňe 1688-nji ýylyň «Şöhratly rewolýusiýasyndan» soň ýurduna dolanyp gelýär.

Jon Lokkyň esasy eseri «Adamyň aňy baradaky tejribe» atly kitabydyr. Ol öz eserinde adamynyň elinden alnyp bilinmejek üç sany esasy tebigy hukuklaryny kesgitläpdir. Jon Lokkuň pikiriçe, her bir adamyň 1) ýaşamaga, 2) erkin bolmaga we 3) emläk edinmäge bolan hukuklary bolupdyr we şol hukuklar eldegrilmesiz diýlip hasap edilipdir.

Jon Lokk öz jemgyýetçilik-syýasy garaýyşlarynda adamyň hukuklaryna we azatlyklaryna esasy gymmatlyk hökmünde garapdyr. Ol adamlar özleriniň hukuklaryny gorap saklamak üçin jemgyýetçilik şertnamasyny baglaşmalydyrlar diýip aýdypdyr. Şol şertnama boýunça döwlet adamlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny goramaly bolupdyr. Jon Lokk döwlet öz raýatlaryny goramak üçin dörändir, döwletiň esasy wezipesi kanun çykarmak, düzgün bozanlara jeza bermek, öz raýatlaryny daşky howplardan hem-de hüjümlerden goramakdyr diýip aýdypdyr. Şonuň üçin hem ol häkimýetiň üç wezipesi bardyr, olar kanun çykarmak, ýerine ýetiriji häkimýeti amala aşyrmak we kazylyk etmekdir diýip belläpdir. Jon Lokk kanunlaryň döwletde we jemgyýetde hemmeler tarapyndan ileri tutulmalydygyny aýdypdyr. Akyldaryň özi dindaryň maşgalasyndan bolup, ol dine oňyn garapdyr. Onuň pikiriçe, din adamlarda ahlaklylygy terbiýeleýärdi.

Jon Lokkyň pedagogika (çagalaryň bilimi we terbiýesi hakynda ylym) baradaky pikirleri hem jemgyýetçilik aňyna güýçli täsir edipdir. Lokkyň pikiriçe, pedagogikanyň esasy maksady adamlarda dogruçyllygy we sowatlylygy kemala getirmelidi. Adamlar doglanda, ruhy taýdan ösmäge birmeňzeş ukyplyry bilen dogulýarlar diýip, Lokk öwredipdir. Ýaňy

doglan çaganyň aňy ak kagyz ýaly arassa bolýar, şol kagyz durmuş ýolunyň ösüşinde nagyşlar bilen bezelip doldurylýar diýip, ol aýdýar eken.

Jon Lokk «liberalizmiň atasy» hem hasap edilýär. Ýöne islendik taglymatyň peýda bolşy ýaly, onuň garaýyşlary hem boş ýerde döremändir. Adamlaryň tebigy hukuklary barada onuň bilen bir döwürde, hatda birneme öňräk hem ýazypdylar. Olardan iňlis alymlary Jeýms Garringtonyň (1611-1677) we Jon Miltonyň (1608-1674) atlaryny görkezmek bolar.

Ýewropada liberalizmiň ösüşine beýik iňlis akyldary Tomas Gobbs (1588-1679 ýý.) hem uly goşant goşupdyr. Onuň döwlet we hukuk baradaky taglymaty uly meşhurlyga eýedir. Gobbsyň pikirine görä, adamlar döwletiň peýdasyna öz hukuklaryndan el çekmelidiler. Şunda adamlar öz ykballaryny döwletiň ygtyýaryna berip, hemişe onuň pähimine we jogapkärligine bil baglamalydylar. Şeýle kämil häkimýeti Gobbs, halky durmuş harasatlaryndan we howsalaly hadysalardan gorap biljek çäklendirilmedik ygtyýarlyklary bolan Korollyk düzügünde görükdir.

Emma Lokkyň pikirine görä, halk jemgyýetçilik şertnamasyny baglaşmak bilen, häkimýetiň üstünden gözegçilik hem etmelidi. Eger-de häkimýet halkyň bähbitlerine el gatsa, onuň kanuny hukuklaryny äsgermezçilik etse, onda şeýle häkimýeti halk üýtgedip ýa-da dolylygyna agdaryp hem bilýärdi. Şu garaýyşlar soňra fransuz magaryfçylary tarapyndan ösdürilipdir, XVIII asyryň ahylarynda bolsa, Beýik Fransuz we Amerikan rewolýusiýalarynyň mysalynda iş ýüzünde durmuşa geçirilipdir.

XVIII asyrdaky Ýewropada syýasy-aňyýet garaýyşlaryň
özüşi

Monteskýeniň garaýyşlary. Şarl Lui Monteskýe (1689-1755) ilkinji fransuz aň-bilim ýaýradyjylaryň biridir. Gelip çykyşy boýunça Monteskýe baý maşgaladan bolup, ol döwründe örän gowy bilim alýar. Monteskýe entek otuz hem

ýaşamanka Bordo şäheriniň parlamentiňiň başlygy bolmagy başaryar. Ol döwlet gullugyny taşlap, birnäçe ýyllap Ýewropa ýurtlaryna syýahat edýär. Watanyna dolanyp gelenden soň, galan ömrüni ylma we edebiýata bagyş edýär.

Monteskýe öz eserlerinde çäklendirilmedik häkimiýetiň barlyşyksyz göreşijisi we azatlygyň tarapdary hökmünde çykyş edipdir. Monteskýeniň düşündirişine görä, azatlyk eden-etdilikler bolman, adamlara kanun tarapyndan ygtyýar berilýän hukuklar bolupdyr.

Monteskýe şahsyýetiň hukuklaryny häkimýetleriň eden-etdiliklerinden goramaga aýratyn ähmiýet beripdir. Jon Lokkyň häkimýetiň şahalara bölünmegi hakyndaky garaýyşlaryny ösdürmek bilen, Monteskýe döwlet häkimiýetiniň üç şahasy bolan kanunçylyk, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimýetleri özbaşdak bolmalydyr, olar bir-biriniň wezipesini çalyşmaly däldirler diýip belleýärdi. Çünki häkimýetiň bir adamyň elinde ýa-da bir döwlet edarasyn-da jemlenmegi gürrüňsiz häkimýetden hyýanatçylykly peýdalanylmagyna, çäklendirilmedik ygtyýarlykly häkimýetiň döremegine getirjekdi.

Monteskýeniň öňe süren esasy garaýyşlarynyň düýp mazmuny häkimýetiň ýerine ýetiriji, kanun çykaryjy we kazyýet şahlaryna bölünmegi hakyndaky pikirdir. Onuň pikiriçe, korol häkimiýeti ýerine ýetiriji we gözegçilik ediji wezipeleri alyp barmalydy, kanun çykaryjy wezipe parlamente degişli bolmalydy, kazyýet bolsa koroldan we parlamentden özbaşdak hereket etmelidi.

Monteskýe döwlet gurluşynyň üç görnüşi barada-da aýdyp geçýär. Olar: respublika, monarhiýa we despotik döwletlerdir. Ol döwlet dolandyryşynyň respublikan gurluşyna has döwrebap usul hökmünde baha berýär. Monteskýe halkara hukugynyň ylym hökmünde kemala gelmegine hem uly goşant goşdy. Ol dünýä döwletleriniň arasynda parahatçylykly gatnaşyklaryň ösdürilmegini ileri tutýar we dawaly meseleleriň

uruşsyz çözülmegini wagyz edýär. Monteskýeniň öňe süren bu garaýyşlary halkara hukugynyň ylmy esaslaryny goýdy.

Wolter we onuň döredijiligi. Dünýä belli fransuz akyldarlarynyň biri-de ylym äleminde Wolter ady bilen belli bolan Fransua Mari Arue (1694-1778) bolupdy. Wolter öz eserlerinde ynsan mertebesini ähli zatdan ýokary tutýardy we ynsany kemsidýän düzgünlere garşy barlyşyksyz çykyş edýärdi. Ol adamlary adalatly jemgyýeti gurmaga çagyrypdyr. Has adalatly jemgyýetçilik tertibini ol azatlyk, deňlik we hususy eýeçilik bilen baglanyşdyrypdyr. Eýsem-de bolsa adalatly jemgyýeti nädip gurmalydy?

Korol häkimýeti tarapyndan amala aşyrylýan özgertmeler, jemgyýetiň asuda ýol bilen üýtgedilip gurulmagydyr diýip, akyldar belleýärdi. Şuny göz önünde tutup Wolter «Asmandakyň (Hudaýyň) adamlara ýer üstünde berip biljek iň gowy sowgady hoşamaý koroldyr» diýip aýdypdyr. Hoşamaý korol hem hökman filosof bolmaly eken. «Haçanda Koroly pelsepeçi bolanda, halk üçin şol hakyky bagtdyr» diýip, Wolter aýdanlarynyň üstüni ýetiripdir. Wolter sowatly Korollyk düzgüniniň tarapdary bolupdyr. Eger-de sowatly Korolda birden şeýle isleg döräýdigi, jemgyýetde şol bada azatlyk, deňlik we hususy eýeçilik peýda bolaýmalydy. Şonuň üçin hem Wolter prus koroly Fridrih II, rus Koroly Ýekaterina II we Ýewropanyň käbir beýleki hökümdarlary bilen hem ýygy-ýygýdan hat alşypdyr.

Fransuz rewolýusiýasy döwründe Wolteriniň guburny göçürüp, Fransiýanyň beýik adamlarynyň arasynda jaýlaýarlar. Onuň mazarynyň üstünde şeýle ýazgylar bar:»Ynsan aňyny beýgelden we oňa erkin bolmagy öwreden şahyr, taryhçy, filosof».

Žan-Žak Russo (1712-1778) XVIII asyryň beýik akyldarydy. Ol Şweýsariýanyň Ženewa şäherinde sagat ussasyňyň maşgalasynda eneden bolýar. Bu adamyň durmuş ýoly örän çylşyrymly bolupdyr. Çagalykdan agyr zähmetiň,

mätäçligiň hem-de kemsidilmegiň nämedigini öz durmuşynyň mysalynda göz ýetiripdir. Birnäçe gezek işini täzeläp görüpdür, emma olar oňa ne pul, ne-de şöhrat getiripdirler. Ol köp kitap ýazypdyr, ýöne olar häkimýetler tarapyndan oda ýakylypdyr. Emma ömrüniň ahyryna çenli şahsy durmuşyny sazlap bilme-de, Russo erkinlige ymtylýan fransuz ýaşlarynyň hakyky halypasy bolupdyr.

Akyldaryň pikirine görä, hususy eýeçiligiň döremegi adamzady deňsizlige, gulçulyga we başga-da ençeme betbagtçylyklara sezewar edipdir. Jemgyýetiň mundan beýläkki ösüşi baýlar tarapyndan garyplaryň, güýçliler tarapyndan ejizleriň ezilmegini döredýän deňsizligiň güýçlenmegine getirýärdi. Muňa garamazdan, Russo hususy eýeçiligi ret etmändir, diňe onuň mukdarynyň çäklendirilmeginiň tarapdary bolupdyr. Ol jemgyýetde hetdenaşa baý we örän garyp adamlar bolmaly däldir diýýär eken.

Ýurtdaky ýokary häkimiýet, Russonyň pikiriçe, halka degişli bolmaly eken. Şonuň üçin hem, ownuk eýeleriň demokratik respublikasy, Russo üçin döwlet gurluşynyň iň amatly görnüşi bolupdyr.

Onuň öňe süren häkimýet halkyňkydyr diýen pikiri Fransiýadaky 1789-1799-njy ýyllaryň rewolýusion wakalary döwründe gyzgyn goldawa eýe bolupdyr.

1751-nji ýylda Fransiýada «Ylymlaryň, sungatlaryň we senetleriň ensiklopediýasy» atly kitabyň ilkinji jiltleri çap edilýär. Bu kitaby çap etmek pikiri filosof Deni Didro bilen matematik D. Alembere degişlidi. 1772-nji ýylda bu kitap doly ýazylyp gutarylýar. Kitap jemi 35 jiltde ybarat bolup, oňa 200-den gowrak ýazar gatnaşypdyr. Olaryň içinde Wolter, Russo ýaly beýik akyldarlaryň işleri hem ýerleşdirilipdir. «Ensiklopediýada» matematika, astronomiýa, fizika, himiýa, geografiýa, şeýle hem senagat önümlerini işläp taýýarlamagyň, oba hojalygyny ýöretmegiň usullary beýan edilipdir. «Ensiklopediýanyň» ýazarlary akyly-paýhas, magaryf we ylym

adamyň döredijilikli işiniň özeni bolmalydyr diýip tassyklaýardylar.

Bu kitapda awtorlar ylmy-tehnika ösüşiň XVII-XVIII asyrlardaky netijelerini, döwrüň täze jemgyýetçilik-syýasy taglymatlaryny, şahsyýetiň eldegrilmesiz hukuklaryny, häkimiýetde halk wekilçiliginiň zerurlygyny görkezipdirler. Onda fransuz daýhanlarynyň ýaşaaýyş-durmuş şertleriniň ýaramazdygy we salgytlaryň olaryň hojalygyny çökerýändigini barada hem maglumatlar berilýärdi.

Adam Smit we onuň ykdysady taglymaty. XVIII asyryň ajaýyp magaryfçylarynyň arasynda özboluşly ykdysady taglymat döreden iňlis alymy Adam Smit (1723-1790) aýratyn orun eýeleýär. Smitiň pikirine görä, adamlaryň özleriniň maddy ýagdaýlaryny gowulandyrmaga, baýamaga çalyşmaklary adaty zatdyr we ol jemgyýet üçin peýdaly hadysadyr. Smit doly ykdysady erkinlik we işewürlige zeper ýetirýän päsgelçilikleriň ýatyrylmagy ugrunda çykyş edýärdi. Smit jemgyýetiň ösüşinde esasy orun erkin bäsleşlige degişlidir diýip belleýär. Şonuň üçin hem ol erkin bäsleşigiň jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlarynda we ykdysadyýetiň hemme pudaklarynda bolmaklygy ösüşi kesgitleýär diýip aýdypdyr. Onuň tassyklamagyna görä, halk köpçüliginiň boilelin ýaşaaýşynyň esasy çeşmesi zähmetdir. Smit, kim ýeri beýlekilerden gowy peýdalanylýan bolsa, goý, ol şonuňky bolsun diýýärdi. Ol ýerleriň päsgelçiliksiz we erkin satylmagyny ündeýärdi.

Frensis Bekon (1561-1626) öz zamanasynyň beýik alymydy. Ol diplomat, hukukçy, syýasatçy, pelsepeçi, taryhçy hem edebiýatçy bolupdyr. Gelip çykyşy boýunça begzadalaryň maşgalasyndan bolup, Bekon Oksfordyň we Parižiň uniwersitetlerinde bilim alýar we işleýär. Iňlis alymy ylmyň baş maksady tebigatyň syrlaryna düşünmekdir we ony adamzat durmuşynda ulanmakdyr diýip aýdypdyr. Ol bilim güýçdir diýen şygara jany-teni bilen berlipdir. Ylma eltýän ýol

hökmünde, Bekon gözegçiligi, barlagy, deňeşdirmäni öňe sürýardi. Onuň pikirçe, diňe nazaryýetiň we tejribäniň seplesmeginde hakyky ylmyler ýüze çykyp bilýärler. Alymyň özi hem birnäçe barlaglary we tejribeleri geçirýär. Şeýle ylmy barlaglarynyň birinde Bekon agyr keselleýär we aradan çykýar.

Fransiýanyň iňňän uly alymlarynyň biri-de Rene Dekartdy (1596-1650). Ol ýaşlykdan matematika ylmy bilen meşgullanýar. 20 ýylyň dowamynda ol Gollandiýada ýaşaýar we filosofiýa we matematika ylmylaryna degişli örän köp açyşlary edýär. Ylmylaryň arasynda ol matematikany beýlekilerden ileri tutýardy. Ol derňew geometriýasyny esaslandyryjy bolmak bilen, häzirki zaman matematiki düşünjeleriniň köpüsini döredijidir. Ol bilimiň esasy çeşmesi bolup adam aklyny, onuň pähim-paýhasyny hasap edipdir. Dekart ynsana pikirlenmek mahsusdyr, şonuň üçin hem adam hemişe hakykatyň gözleginde bolýar, bu bolsa ylmy açyşlaryň edilmegine getirýär diýýärdi. Dekartyň pikiri boýunça ynsan paýhasy gudrata eýedi.

Magaryfçylaryň garaýyşlarynyň jemgyýetiň ösüşine täsiri. Magaryfçylaryň sosiýal-syýasy garaýyşlary jemgyýetiň ösüşine uly täsir edýärdi. Bu garaýyşlar adamzat ruhunyň baýlaşmagyna we ylmyň ösüşine güýçli itergi berýärdi.

Ýewropanyň magaryfçylarynyň ideýa-syýasy garaýyşlary iňlis, amerikan we fransuz rewolýusiýalaryna uly täsir edipdir. Täze garaýyşlaryň täsiri bilen bu ýurtlarda çäklendirilmedik Korol häkimiýetiniň ornuna döwleti edara etmekligiň respublikan gurluşy berkarar edildi. Şahsyýetiň erkinligi baradaky şygalar jemgyýetçilik aňynyň özenini düzdi. Ýewropada magaryfçylygyň täsiri bilen syýasy guramalar we partiýalar hem döräp ugrady. Olaryň arasynda jemgyýetçilik aňy, jemgyýetiň mundan beýläkki ösüş ugurlary babatda özara syýasy göreşler başlandy. Adam hukuklarynyň, azatlygynyň hem-de erkinliginiň, şeýle-de hususy eýeçiligiň

eldegrilmesizliginiň gazanylmagynda magaryfçylaryň garaýyşlary möhüm ähmiýete eýe boldy. Olar öz eserlerinde döwletde we jemgyýetde kanunlaryň hökmirowanlygy we adalatýň dabaralanmagy ugrunda çykyş edýärdiler.

Binagärçilik. Jemgyýetiň medeni durmuşynyň ösüşinde döwlet we jemgyýetçilik ähmiýetli ymaratlaryň bina edilmeginiň uly ähmiýeti bolupdyr. Önümçilige iri maýa goýumlarynyň goýulmagy, ylmyň hem-de tehnikaýyň gazanan üstünlikleri belent binalary, kaşaň köşkleri, ýollary, köprüleri we beýleki durmuş hem-de hojalyk ähmiýetli desgalary has tiz gurmaga mümkinçilikler döredýärdi. Täze taryh eýýamynda Korol häkimiýetiniň hökmirowanlygyny şöhlelendirýän we ýewropaly begzadalaryň mümkinçiliklerini görkezýän ymaratlaryň sany ýylsaýyn köpeliýärdi.

XVII-XVIII asyryň birinji ýarymynda Günbatar Ýewropanyň binagärçilik sungatynda korollaryň hem-de begzadalaryň köşklerini gurmakda ymaratçylygyň barokko ülnüsi giňden ornaşýar. Fransiýanyň belent hem-de kaşaň köşkleri kuwwatly sütünleri, otaglarynyň we zallarynyň giňligi we içki bezeginiň nepisligi bilen Gadymy Rimiň mähnet ymaratlaryny ýada salýardy. Bu ymaratlar binagärçilikde gadymdan gelyän nusgalaryň esasynda guruldy. Binagärçiligiň barokko usuly Fransiýada uzak wagtlap saklandy. Soň ol Angliýada hem giňden ýaýrady. Muňa Londondaky keramatly Paweliň ybadathanasy mysal bolup biler. German begzadalaryň birentek köşkleri we köşk galalary, dini ymaratlaryň aglabasy barokko usulunda bina edildi.

XVII-XVIII asyrlarda Ýewropa ýurtlarynyň birenteginde, ylaýta-da Gollandiýada, Germaniýada we Polşada binalary gurmakda ymaratçylygyň ýene-de bir ugry döreýär. Oňa rokoko diýip at berýärdiler. Rokoko ülnüsine laýyklykda, gurulýan binalaryň ýüzünde egrem-bugram görnüşinli täsin bezegler ýerleşdirilýärdi. Bu binagärçilik ülnüsi esasynda gurlan ymaratlaryň kaşaňlygy Gündogar äheñini ýada

salýardy. Olaryň diwarlarynda köplenç ösümlük dünýasiniň şekilleri suratlandyrylýardy.

Günbatar Ýewropanyň öňdebaryjy çeper edebiýaty.

Çeper edebiýat jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlaryna ägirt uly täsir edýardi. Eserlerde döredilýän edebi keşpler, şol döwrüň jemgyýetçilik gatnaşyklaryny, döwletleriň ýöredýän syýasatyny şöhlelendirýardi. Ýazyjylar özleriniň eserlerinde hakyky durmuşy beýan etmek bilen jemgyýeti azatlyga, erkinlige, ynsanperwerlige, adamyň mertebesine hormat goýmaga çagyryýardylar. Olaryň eserlerini okan her bir adamda ruhy galkynyş we aňyýet päkligi ýaly asylyly endikler kemala gelýardi.

Meşhur inlis ýazyjysy Daniel Defo (1660-1731) London täjiriniň ogludy, onuň özi söwdagär, senagatçy, žurnalist, syýasatçy hem ussat ýazyjy bolup ýetişdi. D. Defonyň «Robinzon Kruzo» romany oňa görüp-eşidilmedik üstünlik getirdi. Defonyň romanynyň mazmuny täze ýerleriň gözlenip açylmagyny, tebigaty özleşdirmekde adamyň zähmetini, mertligini we tutanýerliligini, her hili howplara garşy batyrça göreşini şöhratlandyryandygyndan ybaratdyr. Robinzonyň başyndan geçýän täsin wakalar adamyň tejribeliliginiň, bilimliliginiň, zähmetsöýerliginiň we ugurtapyjylygynyň ähmiýetini görkezýardi. Romanyň düýp mazmuny adam ruhunyň beýikligini görkezmek bolup durýardy. Ruhubelent adam üçin hiç zat kyn däldir, ol hem tebigatyň betbagtçylyklaryna, hem durmuşyň kynçylyklaryna garşy durup biler. Şol döwürde Defonyň romany ýewropalylaryň köpüsi üçin hakyky terbiýe mekdebi bolup hyzmat edýardi. Häkimiýetler Defony romany üçin üç gezek köpçüligiň önünde masgaralamaga synanyşdy, emma bu onuň diňe şöhratyny artdyrdy.

Romanyň gysgaldylan terjimesi häzir hem бүтін dünýäniň yetginjekleriniň söýgüli kitaplarynyň biridir. Robinzon Kruzo çagalaryň we ulularyň söýgüli gahrymanyna öwrüldi.

Žan Batist Molýer (1622-1673) (hakyky familiýasy - Poklen) beýik fransuz dramaturgy hem-de ajaýyp komediýa teatryny döredijidir. Gelip çykyşy boýunça ol gurply maşgaladan, Korol emeldarynyň ogly bolupdyr.

Molýer öz ýurdunda uzak wagtlap ykrar edilmedi, şonuň üçin hem ol gezende artistiň durmuşyny başdan geçirdi. Uly kynçylyklary çekip, oňa öz pýesalaryny köşk teatrlarynyň sahnasynda goýmak başartdy, emma onuň köp spektakllary gadagan edildi. Halka ýakyn durmagy Molýere şadyýan halk komediýasynyň däplerini özleşdirmäge we ösdürmäge mümkinçilik berdi. Onuň pýesalaryndaky gahrymanlary dürli gatlaklaryň adamlarynyň ýönekeý gepleşik dili bilen hereket edýärdiler. «Don Žuan» komediýasynda ol sahnada perwaýsyz, keýir hem-de azgyn adamy görkezipdir. Bu pýesa hiç kimiň ykbalyny pitiwa etmän, keýp çakmāniň ugrunda kowalaşyp ýören bikär begzadalar barada ýazylan gaharly satirady.

Molýeriň «Husyt» komediýasynda ýolujylyk etmegiň kül-külüne düşen we adamkärçilik duýgusyny bütinleý ýitiren gysganç Garpagonyň häsiýeti gaýtalap bolmajak derejede berlipdir. Onuň meşhur «Tartýuf» komediýasy buthananyň ikiýüzliligine garşy gönükdirilendir. Komediýa ägirt uly paş ediji güýje eýe boldy. Tartýufyň ady bolsa ikiýüzliligi we jögüligi aňladýan ýaňsylama ada öwrüldi.

Molýer öz komediýalarynda begzadalardan bolan bikär adamlara, husyt hem-de şöhratparaz baýlara düýbünden meňzemeýän, hut halkyň arasyndan çykan – ugurtapyjy, akylдар, sap ýürekli adamlaryň gowy keşbini hem döretди. Molýer özüniň «Ýalandan kesel» atly iň soňky pýesasynyň baş rolunda oýnap durka sahnada aradan çykdy.

XVIII asyryň birinji ýarymynyň beýik iňlis satirigi Jonatan Swift (1667-1745) gelip çykyşy boýunça garyp irländ maşgalasyndandy. Swift öz eserlerinde Irlandiýanyň ezilmegini ýazgarýardy we onuň halkyny Angliýa garşy azat edijilik göreşine çagyýardy.

Swiftiň iki tomdan ybarat «Gulliweriň syýahatlary» (1726) diýen çeper romany oňa aýratyn meşhurlyk getirdi. Öz gahrymanynyň örän kiçijik (liliput), äpet adamlaryň döwletine, uçýan ada we täsin haýwanlaryň ýurduna ertekilerdäki ýaly syýahatlaryny beýan etmek bilen, Swift öz ýaşan döwründäki jemgyýetiň nogsanlyklaryny paş edýärdi. Liliputlaryň imperiýasynda höküm sürýän tekepbirlik we eden-etdilik, husytlyk we şübhelilik, adalatsyzlyk we hilegärlik inlis köşgüniň sympatlaryny şekillendirýärdi. Swift romannda ýalançylygyň, ikiýüzliligiň, zalymlygyň, kanuny bozýanlaryň duşmany bolup çykyş edipdir. Swiftiň romany çuň manyly satiriki eserdir.

Beýik fransuz rewolýasynyň önüsyraşynda meşhur fransuz dramaturgy Pýer Bomaşşe (1732-1793) öz eserlerinde ýokary gatlagyň artyk hukuklylygyna we begzadalaryň agalygyna garşy çykyş edýärdi. Bomaşşeniň eserleri şol döwrüň aň-bilim ýaýradyjylarynyň ideýalaryna ýugrulandyr. Ol rewolýusioner bolmasa-da, onuň pýesalary Fransiýada rewolýusion meýilleriň artmagyna ýardam edýärdi.

Bomaşşe «Sewil dellegi» (1775) we «Figaronyň öýlenişi» (1784) diýen komediýalarynda begzadalaryň läliligini we bikärligini, dereksizligini we ýeňilkellegini görkezdi. Olara garşy çakgan, ugurtapyjy, başarjaň, täsirli sözleri bilen begleriň we begzadalaryň üstünden kinaýaly gülýän hyzmatkär Figaronyň keşbini döretdi. Bomaşşeniň pýesasýnda Figaro ýöne bir şadyýan adam hökmünde däl-de, eýsem uly akyldar we gujur-gaýratly adam hökmünde şekillendirilipdir. Pýesa häkimiýetden hyýanatçylykly peýdalanýanlary ýiti sözler bilen duzlaýar, begzadalaryň miras boýunça alýan artyk hukuklaryna buýsanjyramalarynyň üstünden gülýär. Saz mugallymy Baziliň keşbinde ýigrenji adam bolan töhmetçiniň we şugulçynyň häsiýeti berilýär.

«Figaronyň öýlenişi» atly pýesasy sahnada goýlandan soň Bomaşşe häkimiýetler tarapyndan tussag edilýär, emma onuň

at-abraýy juda uly bolansoň, birnäçe gün geçip-geçmänkä, ony azatlyga çykarmaly boldylar.

Adygyp ugran şol döwrüň pikirleri we halkyň isleg-arzuwlary ençeme görnükli nemes ýazyjylarynyň döredijiliginde hem öz beýanyny tapdy. Baryp XVIII asyryň 70-nji ýyllarynda Germaniýada «Harasat we hüjüm» diýen edebi akym peýda boldy. Bu ugruň ýazyjylary begzadalaryň zalymlygyny, ýer eýeleriniň sütemini paş edýärdiler, paýhaslylyk, adalatlylyk, azatlyk ugrunda çykyş edýärdiler. XVIII asyryň aýaklarynda – XIX asyryň başlarynda asly garyp maşgaladan bolan Fridrih Şiller (1759-1805) «Harasat we hüjümiň» görnükli şahyry hem dramaturgy hasaplanýardy. Şilleri tussag edip, oňa ýazmagy gadagan etdiler. Ol gaçyp gitmeli bolýar we sergezdançylykly durmuşy başdan geçirýär.

Şilleriň «Orlean gyzy» diýen dramasy fransuz halkynyň azat edijilik göreşiniň gahryman gyzy Žanna d'Arka bagyşlanyp ýazylypdy. Ol Beýik fransuz rewolýusiýasynyň pikirlerine mähirli duýgudaşlyk edýärdi. Konwent oňa Fransuz respublikasynyň hormatly raýaty diýen ady berdi. Şiller «Wilhelm Tell» dramasynda ýurduň garaşsyzlygy we awstriýa süteminden azat bolmagy ugrundaky göreşijini, şweýsar halk gahrymanyny şöhratlandyrypdyr. Şilleriň pýesalary şu wagt hem dünýäniň ähli teatrlarynda sahnalaşdyrylýar.

Şol döwrüň öňdebaryjy edebiýatynyň görnükli wekilleriniň hatarynda Genrih Geýnäniň, Iogann Wolfgang Gýötäniň, Onore de Balzagyň, Wiktor Gýugonyň, Jorj Baýronyň atlary hem hormat bilen tutulýar.

Günbatar Ýewropada aýdym-saz sungatynyň gülläp ösmegi. Magaryfçylyk zamanasynyň ruhy şol döwrüň saz sungatyna hem uly täsir edýärdi. Saz sungatynda köne däpler hem dowam edýärdi. Şeýle-de bolsa, şol döwür ajaýyp we gaýtalanmajak ruhly saz eserleri dünýä inýär. Saz adamyň duýgylaryny we meýillerini – begenjini we döredijilik ylhamyny, şadyýanlygyny we gamgynlygyny aňlatmaga

ukyplydyr. Sungatyň beýleki görnüşleri ýaly, saz hem adamlaryň arasyndaky gatnaşyk serişdesi bolup hyzmat edýär, olary döredijilikli zähmet çekmäge höweslendirýär, halky azat edijilik göreşine, watany kese ýerli basybalyjylardan goramakda birleşdirýär we ruhlandyrýar.

Orta asyrlaryň ahylarynda köp sanly buthana we köşk horlary hem-de orkestrleri peýda bolupdyr. Bütün diwary tutup duran organ saz guraly ähli iri katolik we protestant buthanalarynda hökmany bolaýmaly zatdy. XVI-XVII asyrlarda häzirki roýaldan öňki saz guraly bolan klawesin – kakylp çalynýan klawiaturaly saz guraly ýaýrapdy. Saz eserleriniň notalary çaphanalarda çap edilip başlanypdy. Bu bolsa saz eserleriniň giňden ýaýramagyna kömek edýärdi.

Iogann Sebastýan Bah (1685-1750) saz sungatyna ägirt uly goşant goşan nemes kompozitorydy. Saz sungatyna bolan söýgi Bahlaryň maşgalasynda nesilden-nesle geçipdir. Bah özüniň nesil daragtyny düzüp 53 sany sazanda ata-babasyny belläpdir. Ýetginjeklik döwründe ol Germaniýa syýahat edipdir we sazanda bolup köp ýerlerde işläpdir.

1723-nji ýylda öz maşgalasy bilen Leýpsigde ýaşaýdyr. Şol ýerde ol özüniň iň oňat saz eserlerini döredipdir. Öz sazanda ol halk döredijiliginiň aýdymalaryny we sazalaryny goşupdyr we çylşyrymly sazy ýönekeý adamlar üçin hem diňlemäge mümkinçilik döredipdir. Onuň Isa pygamberiň ömür ýoly baradaky saz eseri halk köpçüliginiň arasynda uly meşhurlyga eýe boldy.

I. S. Bah Leýpsig buthanalarynyň birinde köp ýyllap organçy boldy. Bahyň eserleri halkylygy, çuň manylylygy, göwnüňi göterijiligi, belent owazlylygy we maksada okgunlylygy bilen tapawutlanýar. Bahyň buthana aýdymlary we dünýewi sazlary oňa uly şöhrat getirdi.

Baha ajaýyp sazanda hökmünde baha berýärdiler, emma onuň döreden onlarça eseri ol dirikä neşir edilmän, has soňraky wagtlarda çap edildi. Diňe XVIII asyryň aýaklarynda we XIX

asyrda Bahyň eserleri giňden ýaýrady, ol eserleriň döredijisi bolsa dünýäniň iň uly kompozitorlarynyň biri diýlip ykrar edildi.

Wolfgang Amadeý Mosart (1756-1791) Germaniýada doglupdyr. Döwürdeşleri Mosarta XVIII asyryň hakyky gudraty diýip at goýupdyrlar. Onuň durmuşynyň garyp hem-de gysga bolandygyna garamazdan, ol bagtly döredijilikden doludy. Mosart üç ýaşynda saz çalmagy öwrenipdir, dört ýaşynda birinji sazyny, on iki ýaşynda bolsa operany döredipdir. Onuň ilkinji görkezilişi Italiýanyň Milan teatrynda bolupdyr. On dört ýaşynda ol Italiýadaky iň atly sazly akademiýanyň akademigi bolýar. Ömrüniň soňky on ýylyny ol Wenada ýaşaýdyr. Ol Bomarşeniň «Figaronyň öýlenişi» eserine saz ýazypdyr. 1786-njy ýylda ony ilkinji gezek sahnalaşdyrypdyrlar. Ol halk köpçüligiň söýgüsini gazanypdyr. Onuň sazy köçelerde, meýdanlarda, dukanlarda gezende sazandalar ýerine ýetiripdirler. Mosartyň soňky ýazan saz eseri «Rekwiýem» (latyndan terjime edilende «asudalyk» manysyny aňladýar) bolup, bu saz durmuş, adamyň dünýädäki tutýan orny, ykbaly barada bolupdyr.

Mosart 35 ýaşynda aradan çykypdyr. Ömrüniň şeýle gysga bolandygyna garamazdan, Mosartyň saz mirasy ummasyzdyr. Onuň eserleriniň aglabasy şadyýanlygy, hoş owazlylygy, köp öwüşginliligi bilen tapawutlanýar. Olardaky durylyk, aýdyňlyk, mazmunyň tükeniksiz baýlygy we dürlüligi döredijiligiň ruhy taýdan kämilligi bilen utgaşýar.

Mosartyň «Don Žuan», «Figaronyň öýlenişi» atly operalary köp ýurtlaryň iň uly sahnalarynda häzire çenli ýerine ýetirilýär.

Mosartyň saz sungatyny dowam etdiriji kompozitorlaryň biri-de Lýudwik Wan Bethowendi (1770-1828). Gulagynyň ýuwaş-ýuwaşdan agralýandygyna, eşidişiniň kynlaşýandygyna garamazdan, Mosart gaýtalanmjak ajaýyp saz eserlerini döredýärdi.

Syýasy garaýyşlary boýunça Bethowen demokratdy we respublikaçdy. 1804-nji ýylda ýazan Üçünji simfoniýasyny Napoleon Bonaparta bagyşlamagy niýet edinipdi, emma Napoleon özüni imperator diýip ygylan edende, ol ondan aç-açan boýun gaçyrdy. Bethowen Niderlandiýanyň garaşsyzlygy ugrunda göreşip, ispanlar tarpyndan jezalandyrylyp öldürilen Egmontyň obrazy bilen gyzyklanyýardy, onsoň ol Gýötäniň «Egmont» diýen tragedýasyna uwertýura ýazdy. Onuň başlanyşy gahrymanyň tragiki bolşuny, dabaraly ahyrky bölümi bolsa – gahar-gazabyny we rewolýusiýanyň üstün çykyşyny şöhlenendirýär. Bethoweniň simfoniýalarynda we beýleki eserlerinde gussaly zatlar örän köp, ýöne, umuman alanynda, onuň döredijiligi ruhobelent häsiýetlidir. Şatlykly we joşgunly ahyrky bölümleri ýagşylygyň iň soňy dabaralanjakdygyna bolan ynamy tassyklaýar. Meşhur Dokuzynjy simfoniýanyň soňuna Şilleriň ýazan «Şadyýanlyk odasyny» ýerine ýetirýan horyň girizilmegi tötänden dälidir. «Mollionlar, gujaklaşyň!» – beýik şaghyryň bu çagyryşy simfoniýanyň soňunda adamalry birleşdirýän kuwwatly saz bilen goşulyşyp gidýär.

Bethoweniň sazynda göreşijiniň joşguny parahatçylygyň we adamyň ykballary baradaky düýpli oýlanmalar bilen utgaşýar. Bu bolsa onuň eserlerine çuň many we aýratyn güýç berýär. Adamyň parahatçylykly zähmetine bolan ynam we tebigatyň gözelligine täsin galmagy Bethoweniň hyýallarynyň birinde beýan edilýär, bu hem horuň gatnaşmagynda ýerine ýetirilip, adamyň mertebesini belende göteýär.

Bethoweniň sazynda ýaňlanan mertlige we göreşe bolan çagyryş onuň durmuşynyň hut özüdi. Sazanda üçin çekip-çydap bolmajak iň elhenç betbagtçylyk onuň gerdenine düşdi – ol kyrk ýaşynda ker boldy. Emma Bethowen eşitmekden galsa-da, sazalarynyň özgeler üçin nähili ýňlanjakdygyny duýup, beýik eserlerini döretmegini dowam etdirdi.

Beýik polýak kompozitory Friderik Şopen (1810-1849) saz medeniýetiniň iň oňat aýratynlyklaryny we dünýä saz

sungatynyň gazananlaryny aýdyň beýan eden ajaýyp fortepiano üçin eserlerini döretdi.

Şopen barada: «Asly boýunça-warşawaly, ýüregi boýunça polýak, zehini boýunça - dünýäniň raýaty» diýip aýdardylar. Şopeniň walslary, mazurkalary, lirizme, halkyň kä şadyýan, kä gamgyn heňine ýugrulandyr. Onuň sazly balladalary syrly hem joşgunly göz önünde getirmelerinden dolydyr.

Kompozitoryň konsertleri we sonatalary onuň ezilen watanynyň ykbaly baradaky ýagdaýyny aňladýardy. Şopeniň polonezleriniň (polýak tanslarynyň ajaýyplygy we dabaralylygy) Polşanyň geçmişini beýan edýär. Polşanyň azatlygy ugrundaky göreşijileri ýürekden söýmek bilen Şopen olaryň ykballyary barada köp eserleri döredipdir. Şopeniň eserleri milli ugra degişlidir.

Awstriýada we Germaniýada Frans Şubert bilen Robert Şuman, Wengriýada Ferens List, Italiýada Jaokino Rossyny bilen Juzeppe Werdi, Çehiýada – Beržih Smetana ýaly beýik kompozitorlar döredi. Russiýada Glinka, soňra bolsa Rimskiý-Korsakow, D. I. Çaykowskiý we beýleki kompozitorlar milli hem-de dünýä saz medeniýetini baýlaşdyrdylar.

Şekillendiriş sungaty. XVII-XVIII asyrlarda bezegli şekillendiriş sungaty gülläp ösüpdir. Gadymy Rimiň taryhyna we rowaýatlaryna degişli temalar, Korollaryň, serkerdeleriň suratlary, söweş wakalary agdyklyk edýärdi.

XVIII asyryň birinji ýarymynda Ýewropada köşk şekillendiriş sungaty ösýär. Bu wagt Fransua Buşe (1703-1770) özüniň gaýtalanyp bolmajak eserlerini döredýär. Suratlarynda ol ýönekeý sada adamlary, tebigatyň gözelligini ussatlyk bilen şekillendiripdir.

Şol döwrüň şekillendiriş sungatynyň görnükli wekili Antuan Wattodyr (1684-1781). Ol hem özüniň sungatynda şol döwrüň galkynyş zamanasyny toýlaryň şowhunlygyny, bezeglerini, aýdym-sazyny suratly keşplerde şekillendiripdir.

Öz döwründe onuň sungatyna uly baha berlip, dünýä döwletleriniň Korollary öz köşklerinde onuň döreden suratlaryny goýupdyrlar. Şkillendiriş sungatynyň alymlarynyň bellemegine görä, Wattonyň döreden şekillerinde tomaşaça sorag goýulýardy we şonuň üçin hem onuň eserleri uly gyzyklanma döredýärdi.

XVIII asyryň 50-nji ýyllarynda islendik inlis kitap dükanynda Wilýam Hogartyň (1697-1764) grawýuralaryny alyp bolýardy. Ol esasan adam keşbini ussatlyk bilen suratlandyrypdyr. Onuň parlamente bolan saýlawlaryň taryhyny beýan edýän «Saýlaw» diýen suraty köpçüligiň hasam ünsüni çekdi. Sebäbi suratda saýlaw wagty bolup geçýän wakalary: saýlawçyny çekmek, olar üçin toý-tomaşa gurnamak, käbirine pul serpaý bermek, halk wekiliniň saýlanmagy ýaly pursatlar suratlandyrylypdyr.

Žan Batist Şarden (1699-1779) öz döwrüniň ussady diýen ady alypdyr. Şol döwrüň durmuşynyň ýönekeý zatlaryny suratlandyrmak bilen ol beýik sungaty görkezipdir. Şarden täze köşk sungatyny tankytlaýar.

Žan Antuan Gudon (1741-1823) öz döwrüniň beýik şahsyýetleriniň 200-den gowragynyň heýkellerini şekillendiripdir. Ol beýik pelsepeçi Wolteriň keşbini hem suratlandyrypdyr. 1778-nji ýylda Wolter Parižde bolan soňky saparynda Gudonuň ussahanasynda öz keşbini ýasadýar.

Ajaýyp suratkeş Žak Lui Dawid (1748-1825) öz döwrüniň gahrymanlarynyň keşplerini görkezmäge çalşypdyr. Baryp Fransuz rewolýusiýasyndan öň ol «Gorasiýleriň kasamy» diýen suraty çekdi. Şol suratda üç doganyň öz kakalarynyň önünde respublika üçin janyny gurban etmäge taýýardyklary baradaky kasamy berip duran pursaty görkezilýär. Köp suratkeşlerden tapawutlylykda, Dawid ýiti jemgyýetçilik-syýasy temalara degişli suratlary döredipdir. Ol öz döwrüniň wakalary bilen antiki döwrüň taryhyny deňeşdirip suratlandyrypdyr. Suratlarynda watan üçin wepalylygyň keşbi,

respublikanyň gymmatlyklary baradaky pikiri eriş-argaç bolup geçýär. Onuň suratlaryna tomaşa etmek üçin ýüzlerçe adam gelýärdi. Beýik fransuz rewolýusiýasynyň başlanmagy bilen Dawid şol döwrüň gahrymanlaryny, ganly söweşlerini suratlandyrypdyr. Dawid şol döwrüň wakalarynyň gahrymany bolan Marat bilen hem aragatnaşyk saklapdyr. Marat aradan çykandan soň ol onuň ölümni suratyň üsti bilen beýan edipdir. Suratda tomaşaça has hem dünükli bolar ýaly, Dawid Maratyň beýik adamkärçilikli, watançy keşbini aýdyňlyk bilen suratlandyrypdyr. Burbonlar häkimiýet başyna dolanyp gelenden soň Dawid daşary ýurda göçüp gitmäge mejbur bolýar.

Industrial jemgyýetde jemgyýetçilik-syýasy pikirleriň ösmegi

Döwletiň we jemgyýetiň ösüşi barada hyýaly garaýyşlaryň döremegi. XIX asyryň ortalaryna çenli Günbatar Ýewropanyň öňdebaryjy ýurtlarynda ykdysadyýetiň ösüşi has öňe gitdi. Ol ýurtlarda senagat öwrülişiginiň tamamlanmagy netijesinde iri fabrik önümçiligi maşynlary ulanmak bilen ownuk hünärmentçilik önümçiliginiň üstünden aýgytly üstünlik gazandy. Emma iri fabrikleriň we zawodlaryň sanynyň artmagy mydama barha köp sanly senetçileriň tozmagy, işsizligiň döremegi we işçileriň ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy bilen utgaşgýardy. Şunuň netijesinde işçileriň göreşi güýçlenýärdi. Goreşiň maksatlarynyň aýdyň däldigi, işçileriň syýasy guramasynyň gowşaklygy olaryň şowsuz tamamlanmagyna sebäp bolýardy.

Jemgyýetiň garyp düşen gatlaklarynyň halyna gyýylmak, baýlaryň bikärçiligne we zynat içinde ýaşaýyşlaryna gahar-gazap birentek öňdebaryjy akyldarlary halkyň betbagtçylyklarynyň hem-de özleriniň ýaşaýan jemgyýetiniň kyn durmuşynyň soňuna çykmagyň ýoluny gözlemäge mejbur

edýardi. XIX asyryň 30-njy ýyllarynda fransuz akyldarlary tarapyndan «sosalizm» we «kommunizm» düşünjeleri girizildi. Sosializm (Sosial - latyn dilinden terjime edilende – jemgyýetçilik, durmuş diýen manyny aňladýar) syýasy taglymat bolup, ol diňe bir köne düzgünleri ýok etmegi göz önünde tutman, eýsem adamlaryň arasynda ählumumy durmuş deňligini üpjün edýän täze jemgyýeti berkarar etmegi maksat edinýardi. Şonuň üçin bu taglymata eýerýänleri «sosiýalistler» diýip atlandyryýardylar. XIX asyryň birinji ýarymynyň görnükli sosiýalistleri hökmünde fransuz milletiniň wekilleri Anri Sen-Simon bilen Şarl Furýe, şeýle hem inlis Robert Ouen çykyş etdiler.

Sosiýalistler önümçiligiň özakymlaýyn alnyp barylmagyny we artykmaç önüm öndürilmegini ýiti tankyt edýärdiler. Sebäbi olar önümçiligiň şeýle usulda alnyp barylmagy ykdysady pese gaçyşlygy döredýär, şunuň netijesinde bolsa, işsizlik ýüze çykýar diýip düşündirýärdiler. Sosialistler nebisjeňligi, aldawçylygy we ikiýüzlüligi berk ýazgarýardylar.

Anri Sen-Simon (1760-1825) baý we begzada maşgalada doglupdyr. Ol şindi ýaş ýigitkä aň-bilim ýaýradyjylaryň, magaryfçylaryň pikirlerine gulluk edipdir we jemgyýetçilik eşreti üçin hyzmat etmegiň asylly maksatlaryna uýupdyr. Sen-Simon ýetginjek mahaly demirgazyk amerikan koloniýalarynyň garaşsyzlyk ugrundaky urşuna gatnaşypdy, soňra polkownik çininde Fransiýa gaýdyp gelipdi. Sen-Simon direktoriýa ýyllrynda (1795-1799) tozupdy we juda garyp ýaşaýardy. Adamlaryň köpüsini bagtly edip biljek täze jemgyýetçilik gurluşyny döretmegiň taslamalaryny işläp düzmek onuň durmuşynyň esasy maksady boldy. Sen-Simonyň pikiriçe, jemgyýet iki topara – «senagatlaşdyrylanlara» we «bikärlerlere» bölünýardi. Ol kärhana eýelerini, işçileri, hünärmenleri ýagny önümçilik bilen meşgullanýanlaryň hemmesini senagatlaşdyrylanlar saýýardy. Bikärler bolsa –

begzadalar, gullukçylar we şuňa meňzeşlerdi. Ol ähli bikärleri mugthorlar, jemgyýet üçin üçin peýdasyzlar diýip hasap edýärdi.

Sen-Simon jemgyýetiň maddy hal-ýagdaýy öňi bilen önümçiligiň gazanýan üstünliklerine baglydyr diýip belleýärdi. Ol halkyň hal ýagdaýyny gowylandyrmak üçin ähli adamlar işlemelidirler diýýärdi. Sen-Simon ilkinji gezek hojalygy maksatnama esasda dolandyrmak pikirini öňe sürdi. Täze jemgyýetde Sen-Simon esasy ýolbaşçylyk orny senagat eýelerine, bankirlere we alymlara degişli bolar diýip çak edipdir.

Şarl Furýe (1772-1837) dükançynyň maşgalasynda dogulypdy, soňra bolsa ownuk söwda gullukçysy bolupdy. Iri maýa goýum önümçilik gatnaşyklarynyň belä-beterlerinden dynmagyň mümkinçiligini Furýe täze jemgyýeti döretmeklikde görýärdi, şonuň ýaly jemgyýetiň jikme-jik maksatnamasyny bolsa öz eserlerinde işläp düzdi. Furýe geljekde has adalatly durmuş gurluşyny döretmegiň mümkinligini, şonda zähmetiň şatlyk çeşmesine öwrüljekdigini, şahsyýetiň bolsa has doly we sazlaşykly ösüşe eýe boljakdygyny, gol zähmeti bilen akyl zähmetiniň arasyndaky tapawudyň kem-kemden ýitip gitjekdigini, şäher ilaty bile oba ilatynyň arasyndaky tapawudyň bolmajakdygy belläpdir.

Robert Ouen (1771-1858) işe egirme fabriginiň dolandyryjysy bolup başlapdy, soňam onuň şärikdeş eýesi boldy. Ol iş wagtyny 13-14 sagat bolanlygyndan 10,5 sagada çenli gysgaltady, jerimeleri ýatyrady, pul sylagyny berip höweslendirmegi girizdi, işçileriň durmuş şertlerini gowulaşdyrady, olaryň çagalary üçin bakj-baglary we mekdep gurdy. Bu çärelerden başga-da, Ouen uly ýaşly işçileriň iş wagtyny gysgaltmak we çagalaryň zähmetiniň ulanylmagyny kanunlar arkaly ýatyrmak ugrunda iş alyp bardy. Ouen barlylara aň-bilim berip, ahlak taýdan täzeden terbiýelemek arkaly olaryň häkimiýetini kämilleşdirmek netijesinde

parahatçylykly ýol bilen işçileri azat etmek we täze gurluşa geçmek bolar diýip hasaplaýardy.

Sosialistler XIX asyryň 30-40-njy ýyllaryndaky iri maýa goýum önümçilik gatnaşyklaryny, industrial jemgyýetiň nogsanlaryny ynandyryjylykly hem-de aýdyň tankyt etdiler, hakynatutma işçileriň iňňän köp işledilmegi netijesinde olaryň juda pes ýagdaýda ýaşaýandygyny görkezdiler. Olar geljekki jemgyýetçilik gurluşyň birnäçe sypatlaryny bellediler: adamyň ezilmegini ýok etmek, önümçiligiň özakymlyygynyň soňuna çykmak, zähmetiň netijelerine görä hak tölemek, akyl zähmetiniň fiziki zähmetden agdyklyk etmegi we agyr, gol zähmetiniň we zähmetiň bir zeyilli surnukdyryjy görnüşiniň ýitip gitmegi, zähmetiň şatlyk çeşmesine öwrülmeşi, şahsyýetiň sazlaşykly ösmegine bolan mümkinçilik barada belläpdirler. L.Feýerbahyň, L.Blanyň, P.-Ž.Prudonyň, E.Kabeniň jemgyýetiň ösüşi baradaky pikirleri hem Ýewropada sosialistik garaýyşlaryň ýaýramagyna täsir etdi.

K.Marksyň we F.Engelsiň sosialistik garaýyşlary. XIX asyryň ortalarynda Ýewropada sosializm ideýasynyň ornuna täze jemgyýetçilik akymy bolan maksizm kemala gelýär. Bu akymy esaslandyryjylar K. Marks (1818-1883) bilen F. Engelsdi (1820-1895). Marksizmiň ýüze çykmagy Ýewropanyň köp döwletlerinde işçiler hereketiniň ýylsaýyn güýçlenmegi, aýratyn hem Fransiýadaky we Angliýadaky wakalar bilen baglanyşykly boldy.

Marks bilen Engels iri maýa goýumlara esaslanýan önümçilik zähmet bilen kapitalyň (baýlyk, maýa) arasynda ýiti gapma-garşylyk döredýär diýip ynanýardylar. Marksizme görä, şahsy önümçilik serişdeleri bolmadyk hakyna tutma işçiler, ýaşamak üçin öz zähmetlerini satmaga mejbur bolýardylar, şonuň üçin hem olar kapitalla esaslanýan düzgünleri ýok etmäge we täze jemgyýeti gurmaga ýykgyň edýärdiler. Marks bilen Engels täze sosiýalistik jemgyýeti hut işçiler synpy döreder diýip aýdýardylar. Sosiýalizme geçmek üçin bolsa hökman

kommunistik rewolýusiýa bolmalydy. Marksizmiň düýbünü tutyjylar kommunistik rewolýusiýa Ýewropanyň we Demirgazyk Amerikanyň ähli ýerlerinde, iň bolmanda Angliýada, Amerikada, Fransiýada we Germaniýada bir wagtda bolup geçer diýýärdiler.

Täze jemgyýetiň esasy güýji hökmünde işçiler öz häkimýetlerini – proletariat diktaturasyny we jemgyýetçilik eýeçiligini esaslandyrmalydylar. Täze kommunistik jemgyýet, Marks bilen Englsiň pikirine görä, jemgyýetçilik eýeçiligine, synpsyz jemgyýete, takyk maksatnamalar esasynda dolandyrylýan iri senagata daýanýan «önüm öndürijileriň bileleşigi», «jemagatçylyk ýörelgelerine eýerýän jemgyýet» ýaly bir zatdy. Şeýdilende bütün adamzat jemgyýetini durmuş deňsizliginden halas edip bolar öýdülýärdi. Marks bilen Engels kommunistik jemgyýeti gurmak bilen adamzat ilkinji gezek sazlaşykly we hemmetaraplaýyn ösmek üçin mümkinçilik alýar diýip düşündirýärdiler.

Adamzat jemgyýetiniň ösüşi hakyndaky garaýyşlaryny iş ýüzünde durmuşa geçirmek üçin Marks bilen Engels 1847-nji ýylyň Iýun aýynda Londanda «Komunistler bileleşigi» («kommunus» - iňlisçeden terjime edilende «umumy» diýen manyny aňladýar) atly syýasy gurama döredilip, onuň birinji gurultaýy bolup geçdi. Guramanyň maksatnamany düzmek Marks bilen Engelse tabşyryldy. «Komunistler bileleşiginiň» esasynda işçileriň ilkinji gezek täze guramasy döredildi, ol jemgyýetçilik ösüşiniň kanunlaryny çuňňur öwrenmek we XIX asyryň ortalarynda öndüriji güýçleriň ösmegi netijesinde işçileriň eýelän ornuna doly düşünmek esasynda kommunistik jemgyýet gurmak ugrundaky göreşi özüniň baş maksady edip öňde goýdy.

«Komunistler birleşiginiň» tabşyrmagy boýunça Marks bilen Engels tarapyndan ýazylan «Kommunistik partiýanyň manifesti» 1848-nji ýylyň fewral aýynda Londonda çapdan

çykdy. Bu kiçiräk resminama halkara işçiler guramasynyň ilkinji maksatnamasydy.

Täze zamanyň başy buržuazıanyň häkimýetiniň alynmagy we berkarar bolmagy bilen başlandy. Bu synpy häkimýeti ugrynda köne tertiplere garşy göreşde halk köpçüligi tarapynda goldanyldy. Ýöne belli bir çäklerde häkimýeti eýeläninden soň hem halk köpçüliginiň goldawyna buržuaziýa mätäçdi. Sebäbi jemgyýetiň üstünden özüniň agalygynyň hemişelik häsiýetini bermek gerekdi. Buržuaziýa özüniň syýasy partiýasynyň durnukly köpçülikleýin bazasyny üpjün etmek üçin saýlawlarda saýlawçylaryň ses bermekligine gyzyklanýardy. Munuň özi buržuazıanyň köpçüligiň üstünden ideologiki gegemoniýasyny berkarar edip bilşine baglydy. Şu maksat üçin hem buržuaziýa neşirýaty, gijiräk bolsa radiony, kinony, telewideniýany we ş.m giňden ulanylýar.

Ideologiki göreş täze we iň täze zamanda has çylşyrymly we köpdürli görnüşe eýe bolýar. Döwlet iş kagyzlary we wedomoslaryň ýazgylary giň germe eýe bolýaz. Şoňa görä-de şol taryhy döwür üçin ýazuw ozaly bilen bolsa neşir edilen materiala has giňden häsiýetlidir. Ýazuw çeşmeleri täze we iň täze taryhy öwrenmek üçin birinji derejeli ähmiýeti eýedir. Şol bir wagtyň özünde taryhçy golaýdaky wakalar barada şaýatlaryň dilden aýdan materiallaryny hem daýanyp biler. Mysal üçin biziň günlerimizde dürli Ýewropa ýurtlaryndaky garşylyk görkeziş hereketiniň taryhy öwrenilende şeýle materialy ulanylyp bilner. Sebäbi şol döwre degişli materiallaryň bir bölegi antifaşistik göreş wagtynda düşünjelilik bilen ýok edilipdir. Şol bir wagtda şaýatdan alnan materialyň ýazgysy soňky taryhçylar üçin ýazuw çeşme bolup biler. Fotografiýanyň, kinonyň ses ýazgysynyň ýüze çykmagy bilen taryh üçin çeşmäniň täze görnüşleri ýüze çykdy.

Täze we iň täze taryh boýunça köpdürli çeşmeleriň arasyndan resmi häsiýetdäki materiallaryň uly toparyny

tapawutlandyrmak bolar. Bu materiallar gelip çykyşy boýunça döwlet işi bilen baglanşyklydyr. Buržuaz döwleti döwlet apparatynyň has ösen gäsiýetine eýedir. Buržuaz jemgyýetde döwlet häkimýetiniň kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we sud häkimýetine häkim prinsipi jar edilýär. Kanun çykaryjylyk häkimýeti umumy milli wekilçilikli organlary bolan parlamaentler arkaly amala aşyrylýar. Döwlet apparatynyň dürli zwenolarynyň işine köp sanly dokumentatsiýa ýüze çykýar.

Olar bolsa kanunçylyk aktlary, parlament materiallary adminstratiw we sud derňew organlarynyň dokumentleri ýaly çeşmeleriň katigoriýalaryny dörenýär. Döwlet hajatlary üçin salgytlary goşuny ýugnamak üçin ilkinji synpy jemgyýetlerde hem statistiki maglumatlary berýän ýörite döwlet organlary döredilýär. Şeýlelikde taryhy çeşmeleriň ýene bir katigoriýasy bolan stasistiki materiallar has uly ähmiýetle eýe bolýar. Şu zamanda döwletiň daşary syýasy funksiýasy has çylşyrymlaşýar. Şoňa göräde bu meselede hemişelik gurama döredilýär. Şeýlelikde öňki döwre seredeninde resmi diplomatiki dokumenatsiýalaryň katigoriýasy döreyär.

Täze we in täze döwrüň taryhy boýunça çeşmeleriň beýleki bir uly taryhy agitasiýa publisistiki häsiýetdäki dokumentler düzýär. Onuň dürli görnüşleri kamplet, listowkalar proklomasiýalar, döwürleýin metbugat täze we in täze zamanda giňden ýaýrapdyr. Partiýalary we beýleki jemgyýetçilik guramalarynyň dokumentleriň çeşmeleriň ýene-de bir uly toparyny düzýär. Täze we in täze döwrüň taryhy boýunça çeşmeleriň üçünji uly toparyny resmi däl gelip çykyşly dokumentlar düzýär. Onuň dürli görnüşleri memuar çeşmeler (ýatlamalar we gündelikler) opistolýar häkimýetdäki ýadygärlikler (hususy ýazgylar), şeýle hem çeper we ylmy döredijilik eserleri täze zamana çenli döwürde hem dowam edipdir, ýöne täze we in täze zamanynnda has uly ösüşe eýe bolýar.

Diňe täze we iň täze döwür üçin häkimýetli çeşmeleriň uly toparyny konofotofonodokumentleri düzýär. Çeşme bilen işlemegiň başlangyjy ony görkezmekde başlanýar. Ilkinji çeşme bolup durýan dokumentleriň goralyp saklanýan ýeri arhiwlerdir. Arhiwlerde taryhy çeşmeleriň ähli görnüşleri saklanýar. Öňki SSR-iň döwründe ähli arhiw işiniň yzgiderli merkezleşdirilmegi amala aşyrylypdyr. Arhiwde ozalky saklanyp galan ähli degişli materiallar döwlete degişli bolup bitewi Döwlet arhiw fonduny düzýärdi we SSSR Ministrleri Sowetiniň ýanyndaky baş arhiw uprawleniýesi tarapyndan dolandyrylýardy. Döwlet arhiw fondunyň dokumentleri ozaly bilen SSSR Döwlet arhiwleri sistemasynda goralyp saklanýardy. Onuň esasynda umumy soýuz häkimýeti 11 sany merkezi döwlet arhiwleri durdy.

Sowet döwlet arhiwleriniň sistemasyna şeýle hem Soýuz Respublikalarynyň merkezi döwlet arhiwleri, ölkeleriň Döwlet arhiwleri, oblastlaryň, awtonom Respublikalarynyň, milli okruglaryň döwlet arhiwleri girýärdi. Öňki SSSR döwlet arhiwlerinden başgada wedomostwalaryň arhiwleri, partiýa arhiwleri hereket edýärdi. Ýewropa we Amerika ýurtlarynda häzirki zaman arhiw sistemasy buržuaz rewolýusiýalary zamanyndan gözbaşyny alyp gaýdýar. Şeýle iş ozaly bilen Fransiýada amala aşyrylypdyr. Beýik fransuz buržuaz reolýusiýa wagtynda Parižde milli arhiw we ýerli arhiwler döredilipdir. 1796-njy ýyl olar deportament arhiwlerine öwrülýär. Arhiwleri merkezleşdirmek baradaky käbir reformalar 18-19 asyrlar sepgidinde Belgiýada, Italiýada, Niderlandiýada, Angliýada, käbir German döwletlerinde, Skandinawiýa Ýurtlarynda we ş. m geçirilipdir. Latyn Amerikasy ýurtlarynda merkezi döwlet arhiwleri kolonial garaşlylygyň soňuna çykan soň döredilipdir.

Dürli kapitalistik ýurtlarda arhiwleriň merkezleşdirilmeginiň netijesi dürli-dürlidir. Fransiýada arhiwleriň we olaryň dolandurşynyň merkezi sistemasy ýola goýulandyr. Italiýada hem arhiwleriň merkezleşdirilmegi yzy

giderli geçirilipdir. Bu yerde Rimde yerleşýän Merkezi döwlet arhiwi hem her welaýatda döwlet arhiwleri hereket edýär. Angliýada baş milli arhiw ýa-da Beýik Britaniýanyň döwlet arhiwi grafiklerindäki yerli arhiwler bilen administratiw taýdan baglanyşykly däl. ABŞ-nyň Belgiýadaky milli arhiwi 1934-nji ýylda döredilip we 1967-1969-njy ýyl 11 sany regional filiallar bilen üsti doldurulypdyr. Ýöne ol hem şatlardaky arhiwler bilen baglanyşykly däl. Şatlardaky arhiwler öňki döwürde döredilen federal (hökümet) arhiw gullugyna girmeyär. GFR-da hem şeýle ýagdaý dowam edýär. Bu yerde merkezi hökümet organlarynyň arhiwi Koblenstäki federal arhiwde jemlenendir.

3)Arhiwdäki ilkiji çeşmeler diňe ylmy maksatlar üçin ulanmaklyga berilýär. Ýöne hat-da professional taryhçylara hem dokumentiň asyl nusgasyny ulanmak hemişe hökman däl. Okyjylar köpçüligine nusgasyny ulanmak hemişe hökman däl. Okyjylar köpçüligine ýetirmek üçin dokumentleriň köpeldilmegi dürli usullarda amala aşyrylýar. Şeýle dokumentler arhiwde däl-de kitaphanalarda saklanylýar. Dokumentleriň çap edilmeginiň esasan üç tipi tapawutlandyrylýar. Dokumentleriň görnüşdäki çap edişi ylmy gözlegler üçin çap edilen okyjylar üçin niýetlenendir. Umumy düzgün boýunça olary ilkinji gezek çap edilýän arhiw dokumentleri bolup dolulygyna berilýär.

Dokumentleriň ylmy görnüşdäki çap edilşine mysal edip Pariž komunasynyň protokollarynyň iki tomy doly neşire, rewolýusiýadan öňki Russiýanyň DNM diplomatik dokumentleriniň çap edilşini görkezmek bolar. Arhiw dokumentlarynyň ylmy häsiýetdäki çap edilenden başga-da ylm-populyar häsiýetdäki dokumental neşir giňden ýaýrandyr. Şeýle häsiýetdäki neşirler giň okyjylar köpçüligine niýetlenip taryhy bilimleri ýaýratmakda we abitasion propoganda işini alyp barmakda arhiw dokumentleriniň ulanylmagydyr. Oňa mysal edip öňki SSSR Ministrler Sowetiniň ýanyndaky baş

arhiw uprawleniýasy tarapyndan neşir edilen „Halkara proletar hyzmatdaşlygynyň taryhyndan“ atly neşiri we ş.m görkezmek bolar. Dokumentleriň çap edilmeginiň aýratyn görnüşi taryh boýunça okuw programmalaryny çuňňur öwrenmek üçin niýetlenendir. Şeýle okuw häsiýetdäki neşirlere hristomatsiýalar, ýagny dokumentleriň ýa-da olaryň bölekleriniň ýygynydyr.

4) Arhiw dokumentini ýa-da onuň çap edilen görnüşini ele salyp ylmy-gözegçilik dokumentlerini tankydy analizlemrlidir...

Döwlet kanunçylyk aktlary taryhy çeşme hökmünde

1. Täze we iň täze döwrüň taryhy boýunça çeşmeleriň arasynda kanunçylyk uly orun eýeleýär. Hukuk gatnaşyklary ykdysady bazisden gelip çykýar. Jemgyýetiň syýasy nadstroýkasynyň elementidir. Olaryň mazmuny her bir jemgyýetçilik-ykdysady formasiýada agalyk sürýän toparlaryň bähbitlerini ýüze çykarýar. Döwlet gurluşyny hukuk gatnaşyklaryny öwrenmekde möhüm çeşmedir.

2. Kanun munuň özi ýokary döwlet häkimýet organynyň hukuk normalary baradaky akty bolup beýleki döwlet organlarynyň aktlaryna seredeniňde ýokary ýuridiki güýje eýedir. Özüniň mazmunyny düzýän hukuk normalarynyň ähmiýetine we häsiýetine görä kanunlar iki topara ýagny esasy we adaty kanunlara bölünýär. Esasy kanunlar ýurduň jemgyýetçilik we döwlet organlarynyň strakturalaryny, graždanlarynyň möhüm hukuklaryna we borçlaryna kesgitli esasy kanunlar ozaly bilen konsitutsiýalardyr, şeýle hem ýokardaky meseleleri düzgünleşdirýän beýleki kanunçylyk aktlarydyr. Jemgyýetiň we döwletiň durmuşyndaky ähli beýleki taraplaryna degişli kanunlara adaty kanunlar diýilýär. Kanun agalyk sürýän toparlarynyň erk-islegini aňladýan hukuk normalary bolup, döwlet tarapyndan goralyp saklanýar.

3. Kanun hukuk çeşmesi hökmünde çykyş edýär. Ýöne kanundan başga-da hukuk çeşmeleri bardyr. Mysal üçin döpler hukuk çeşmesi bolup çykyş edip biler. Döpler kesgitli jemgyýetçilik durmuşynda adamlaryň özüni alyp barşyny düzgünleşdirýän adatlardyr. Adatlar jemgyýetçilik durmuşynyň jümminde döreýär we uzak möhletlerde dowam edýär. Egerde şeýle adatlar jemgyýetiň ýokary gatlaklaryna bähbitlerine laýyk gelýän bolsa, onda olar hukuga öwrülýär. Mundan beýläk olaryň ýerine ýetirilşini döp boýunça däl-de, döwletiň mejbur etmegi arkaly amala aşyrylýar. Mysal üçin günbatar ýewropanyň irki fiodalçylyk döwrüdeki “war-war hukuklary” şeýle ýadygärliklerdir. Döwletleriň arasyndaky gatnaşyklary düzgünleşdirýän hukuk normalary bolan halkara hukugynyň esasy çeşmesi şertnamalardyr. Şeýle şertnamalar döwletler arasynda baglaşylyp ol ýa-da beýleki oblasta özara hukuklary we borçlary kesgitleýär. Şeýle şertnamalar huku çeşmesi bolup diňe bir oňa gatnaşyjylaryň däl eýsem umumy düzgünleri we prinsipleri hem ýola goýup biler. Mysal edip urşyň pidalaryny goramak baradaky 1949-njy ýylda Jenewskonwensiýasyny görkezmek bolar. kesgitli umumy ýagdaýlary we düzgünnamalary özünde saklaýan hökümetiň administratiw aktlary hem hukuk normlary hökmünde ýola goýlup biler.

4 Dürli taryhy döwürde dürli hukuk çeşmeleri birmeňzeş roly oýnamaýar. Adatlar hukuk çeşmesi hökmünde irki jemgyýetlerde möhüm rol oýnan hen bolsalar, giçki döwürde olar soňky plana gyslyp çykarlypdyr. Administratiw aktlary aýratyn hukuk çeşmesi hökmünde ýerine ýetiriji häkimýetiň kanun çykaryjylyk funksiýadan formal derejede häkimýetiň hem bolsa soň göz önüne getirmek bolar. munuň özi bolsa diňe buržuazıanyň syýasy agalygy ýola goýlansoň mümkindir. Bu synnyň ýüze çykmagy bilen kanun hukuk çeşmesi hökmünde rol oýnap başlaýar. Täze we iň täze zamanda bolsa esasy hukuk çeşmesine öwrülýär. ABŞ-da garaşsyzlygyň göreşilip gazanylmagy Beýik Franzus buržuaz

rewolýusiýasy, Latyn Amerikasy ýurtlaryndaky azat edijilik uruşlar konstitutsiýalaryň ýazylmagy görnüşinde ýurduň esasy kanunynyň düzülmegini praktika ornaşdyrýar. Jemgyýete döwlet ýolbaşçylygyny amala aşyrýan wagtynda kanun formal taýdan däl, eýsem hakykardan hem esasy hukuk çêşmesi bolup hyzmat edýär. Kapitalizmiň imperializm stadiýasyna ösüp gaçmegi bilen esasy hukuk çêşmesi bolup hakykatda kanun däl-de administratiw aktlar hyzmat edip başlaýar, ýagny hökümetiň kanun güýjüne eýe bolan normatiw aktlary, hökümetiň işiniň hukuk çykýar we hakykatda ol kanunçykaryjylyk iň borçlaryna öz üstüne alýar. Bu tendensiýa XIX-XX asyryň sepgidinden, ylaýtada birinji jahan urşy ýyllaryndan başlap ösüp başlaýar. Adaty buržuaz kanunçylygyna gönüden-gönü hüjüm etmekligiň iň sagçy formasy faşizmdir. Ikinji jahan urşundan soň Ýewropa we Amerika ýurtlarynda ençemesinde düýpli kakonstitusion özgerişler bolup geçdi. 1945-1953-nji ýyllar aralygynda Fransiýada, Italiýada, Gresiýada, Daniýada we başga ýurtlarda täze konstutsiýalar kabul edildi. Ýöne şu kanstitutsiýalaryň ählisi uzak saklanmady. Häzirki zamanda kanunynyň hukuk çêşmesi hökmündäki roly bolsa barha artýar.

Her bir täze kabul edilen kanunlaryň ilkinji neşiri adatça ýörite neşrýatlarda çap edilýär. Ýöne kanunçylyk aktlarynyň möçberiniň köp döwletiň özüni şeýle neşirleri sistemalaşdyrmaga mejbur edýär. Şeýle sistemalaşdyrmagyň bir görnüşi inkorporasiýadyr. Bu görnüşde kesgitli wagty kabul edilen ähli kanunlar we beýleki aktlar özüniň mazmunyna seretmezden belli bir tertipde, esasn hronologik tertipde ýerleşdirip bir sistema birikdirilýär. Kanunçylyk maglumatlaryny umumylaşdyrmagyň beýleki bir görnüşi kodifikasiýadyr. Kanunlaryň şeýle ýygyndysy ýa-da kodeks ýurduň ähli kanunlaryň däl-de, eýsem kesgitli oblastdaky kanunçylyklary öz içine alýar. Kanunçylyk maglumatlarynyň kodlara bölünişi görnüşindäki sistemalaşdyrmagyna graždan, jenaýat, zähmet we beýleki mysal bolup biler.

5 Kanunçylyk aktlaryň çeşmesynasçylygy analiziň möhüm aýratynçylyk bu çeşmäniň resmi taýdan gelip çykýanlygy we belleýändigini bilen kesgitlenýär. Bu bolsa çeşmäniň bütin häsiýetini kesgitleýär...

Parlament dokumentleri taryhy çeşme hökmünde.

1 Täze we iň täze döwür taryhy öwrenmekde diňe bir kanunçylyk aktlary däl, eýsem özüniň gelip çykyşy boýunça olar bilen berk baglansykly parlament dokumentleri möhüm çeşme bolup çykyş edýär. Parlament sistemasy täze döwürde jemgyýetiň üstünde döwlet ýolbaşçylygynyň formasy hökmünde ýüze çykdy. Ol kanun çykaryjylyk we ýerine ýetirijilik işiň bölünmegi, parlamentiniň hökümetiniň üstünden kantrollygy bilen häsiýetlenýär. Parlamentler döwlet gurluşynyň esasy häsiýeti hökümetiniň üstünden parlamenti kantrollygy şeýle hem hökümetiniň we aýry-aýry ministrleriň parlamente hasabat berýänligidir. Şeýle häsiýet arassa görnüşde parlamentar respublika döwri, şeýle hem parlamentar manarhiýada (Angliýa, Belgiýa, Daniýa, Şwesiýa, Narwegiýa) ýüze çykýar. Parlament bilen hökümetiniň arasynda gatnaşygyň beýleki bir görnüşi prezident respublikasynda (ABŞ-nyň tipinde) ýüze çykýar. Prezident respublikasynda şol bir wagtyň özünde hökümetiniň ýolbaşçysy bolýar we parlamente hasabat bermeli. Prezident ilat tarapynda göni ýa-da iki derejeli saýlawlarda saýlanýar. Prezident respublikasynda gurluş Latyn Amerikasy ýurtlaryň birnäçesiniň (m.y. Braziliýada, Wenetsiýada, Peruda we başgalarda) hereket edýär. Bu gurluşyň käbir häsiýetleri Fransiýada 5respublikada degişlidir. Bu ýerde Prezident ilat tarapyndan saýlanyp parlamente garaşsyz hökümet baştutanyny belleýär. Parlamentiň hökümetiniň üstünden kantrollygy şeýle hem hökümetiniň parlamente hasabat bermegi şu aşakdakylary aňladýar: 1) Parlament döwlet häkimýetiň ýokary organy bolup, kanunçykaryjylyk hukugyna

eýedir. 2) Hökümeti dikeltmeklik döwlet baştutany tarapyndan parlamente köpligi eýeleýän partiýanyň ýa-da partiýalaryň blogynyň liderine tabşyrylýar. Şeýlelikde höküment çlenleri deputatlardan bolup parlamentiň ynamdarlyk wotumyna eýe bolmalydyr. 3) Parlament hökümetiň işine kontrollyk etmelidir.

Däp bolunça parlamentler ygtyýarlyklary deň bolmadyk iki parlamentden durýar. Bir palataly parlament häzirki wagtda Daniýada Şwesiýada, Gresiyada hereket edýär. Angliýa, Fransiýa ýaly unitar döwlet gurluşy bolan ýurtlarda parlamentleriň iki palataly sistemasy taryhy taýdan gelip çykyp ýokary palata, aşaky palatanyň işine böwet hökmünde uanylýar. Federatiw döwletlerde bolsa palatalaryň biri ýurda tutuşlaýyn wekilçilik edýär, beýlekisi federatsiýanyň aýry-aýry býleklerine wekilçilik edýär. Mysal üçin ABŞ-da ştatlar, Kanada-da welaýatlar, Şwesariýada kantonlar FGG we Awstriýada ýerler düzgün boýunça şeýle palatalar deň hukukly bolmaly. Ýöne hakykatda her ýurduň öz şertlerine görä ol ýa-da beýleki palata uly hukuga eýedir. Parlamentiň sastawynyň saýlanan möhleti legislatura diýlip atlandyrylýar, onuň öz funksiýalaryna amala aşyrmagy üçin ýygnaýan wagtyň sessiýa diýilýär. Döwlet häkimýetiniň ýokary organynyň kanunlary çykarmakdaky iş tertibi ýa-da kanun çykaryjylyk proses dürli ýurtlarda öz aýratynlyklaryna eýedir. Ýöne esasan şu aşakdaky stadiýa boýunça geçýär.

1. Kanun proýektini hödürlemek. Bu hukuga hökümet baştutanlary, hökümet, palatalaryň çeşmeleri, kä wagt hemişelik parlament komisiýalary eýedir.

2. Kanun proýektini ara alyp maslahatlaşmak.

3. Kanun proýekti kabul etmek.

4. Döwletiň baştutanyň kanun sunksiýasy. Parlament tarapyndan kabul edilen kanun proýekti şeýle sunksiýasyz kanun güýjüne eýe däl. Şeýle sunksiýasyz ýüz döndürmek (weto hukugy) döwlet baştutanynyň

ygtyýarlyklaryna bagly bolup, bu esasan prezident respublikasy üçin häsiýetlidir.

5. kanunyň çap edilmegi munuň özi düzgün boýunça döwlet baştutany tarapyndan resmi suratda amala aşyrylýar.

2. Eýýäm Ýewropadaky beýik buržuaz rewolýusiýalary zamanynda kanun çykaryjylyk assambleýalar möhüm syýasy rol degişlidi. Ýöne bu döwürde parlamentarizme kämilleşen sistama hökmünde seretmek ýalňyşlyk bolar. Diňe buržuaziýa özüniň syýasy häkimýetini berkidende we durnukly häsiýetde bolandan soň tipiki parlamentar döwlet gurluşy barada gürrüň etmek bolar. Parlament sistemasynyň watany Angliýadyr. XVIII asyrdan başlap bu ýerde parlamentiň köplügi gazanan partiýanyň lideriniň kabinent düzmek praktikasy ynamsyzlyk wotumy netijesinde bu kabinentiň otsawka gitmekligi amala aşyrylyp başlandy. Beýleki ýurtlarda parlament sistemasy Angliýa seredeniňde kiçiräk kemala geldi. XIX asyryň 60-70-nji ýyllarynda parlament sistemasynyň kemala gelmek prasesi tamamlandy diýlip hasaplap bolar. Sebäbi şol wagtlar m.y. Italiýada 1861-nji ýylda Germaniýada 1871-nji ýylda Fransiýada 1875-nji ýylda Ispaniýada 1876-nji ýylda degişli konstitsion aktlar parlament gurluşynyň esasyny berkidildi. XIX asyryň soňky on ýyllyklarynda buržuaz parlamentarizmyň gülläp ösen döwri boldy. Hut şol döwürde parlamentlar formal däl deňlemeler hakyky manyda ýerine ýetiriji häkimýete bolan gatnaşykda aç-açanlyk ýagdaýynda eýeledi. XX asyryň başlarynda başlap parlamentleriň roly peselip ýerine ýetiriji häkimýetiň syýasy durmuşda roly artdy. Ikinji jahan urşyndan soň hem ykdysady we syýasy agalygyň monopoliýalaryň elinde bolmagy Ýewropa we Amerika ýurtlarynda parlamentarizmiň ösüşinde gapma-garşylyklary döredýär.

3. Parlamentiň kanunçykaryjylyk işi prosesinde maglumatlar örän köp toplanýar we uly we uly möçberlere eýe

bolýar. Olary çap etmek pzaly bilen parlamentleriň öz işidir. Parlamentiň işi hemişe açyk bolmandyr. Angliýada uzak parlamentiň we beýleki rowolýusiýa ýyllaryndaky parlamentleriň, şeýle hem onuň prokterorat wagtyndaky maglumatlary 100 ýylda soň çap edilipdir. Inlis parlament sistemasynyň esaslarynyň kämilleşýän döwri bolan XVIII asyryň bütün dowamynda parlament protokollaryň resmi neşiri herekety etmändir. Hususy adamlara bolsa parlamentiň ýygnaşygynda ýazgy ýöretmek we ony çap etmek gadagan edilipdir. Işi rewolýusiýasyndan soňky döwürde žparlamentiň işi baradaky hasabatlar diňe 1800ý kobbetiň inisistiwasy boýunça çap edilip başlanypdyr. Soňra Angliýada parlament maglumatlaryny çap edýän ýörite neşirýat döredilipdir. Ýöne resmi parlament tiýpografiýasy bolup Hansard firmasynyň tipografiýasy hyzmat edipdir. Sopňrasiki palatada hem reporterklaryň ýörete şaty döredilip olar stenografiki ýazgylary ýöredipdirler. Inlis parlamentiň işiniň neşir edilşi hronologik prinsip boýunça dürli goýberişlere bölünýär. Şolary 1909-njy ýylda başlanan in soňky bäsleşiginde lordlar palatasy boýunça 1000 tamdan gowrak möçberde edýär.

Parlamente synpy bähbitler we konfliktler öz beýanyny tapýar. Şoňa göräde täze we in täze taryhyny öwrenmekde parlament dokumentleri möhüm çeşme bolup durýar.

Kanunçykaryjylyk organlarynyň materiallarynyň çeşmeşynaslyk analizi şol maglumatlaryň hasaby anyk taryhy şertde ýüze çykanlygynyň kesgitlenmegi bilen başlansa gowy bolar. Munuň özi ozaly bilen ýurtda kesgitli wagtda parlamenta haýsy syýasy güýjüniň agdyklyk edýändigini kesgitlemekdir. Çeşmäniň ýüze çykan wagty we ýeri parlament materiallarynyň özünde habar berilýär. Parlament materiallary dokumentleriň çylşyrymly sostawyny özünde saklaýar. Bu ýerde özüniň awtory we tematikasy boýunça dürli-dürli materiallar gabat gelýür. Ýöne şu aýry-aýry fraksiýalaryň näme ugrunda çykyş

edýändigini kesgitlemeli. Şeýle yzygiderlilik áýry-áýry çylyşlaryň şahsy nukdaýnazarda däl-de parlamentariýanyň saýlanan partiýasynyň syýasy düşünmeklige mümkinçilik berer.

Döwlet dolandyryş edaralarynyň resminamalary taryhy çeşme hökmünde.

1 Döwlet dolandyryş edaralary ýa-da administratiw edaralary diýlip hökümet áýry-áýry ministrlikler we olara laýyk gelýän wedmostwalar. Döwlet dolandyryş işi kanuna daýanyp we onuň amala aşmagynda ýerne ýetirilýär. Onuň iki görnüşi tapawutlandyrylýar, ýagny ýerne ýetirijilik işi we tertipleýji işi bardyr. Iş ýüzünde döwlet dolandyryş işiniň bu iki tarapyndabiri-biri bilen berk baglanşyklydyr we biri-biri bilen utgaşyp gidýär. Döwlet dolandyryş işiniň mazmuny dürli taryhy döwürde dürli dürlidir munuň özi ozaly bilen ony amala aşyran döwletiň mazmununa görädir.

Parlament döwletiň häsiýeti sypaty döwlet aparatynyň bu şahalarynyň ýagny kanyn çykaryjylyk we ýerine ýetirijilik häkimiýetleriniň bölünmegi bilen baglanşyklydyr, ýöne munuň özi dolandyryş organlarynyň iş tejribesi bilen kanunuň arasyndaky bölünşiklerde ýüze çykýar. Käbir ýagdaýda kanunyň ýerine ýetirilmeli döwler dolandyryş organlarynyň ýewropa we amerika ýurtlarynyň tejribesinde kanundan ýokarda duran we hakykatdan oňa garaşly bolmadyk ýagdaýy eýeleýän wagtylaryda bolupdyr. Şeýlelikde ýewropa we Amerika jemgiýetleriniň dürli etaplarynda döwlet dolandyryş organlarynyň syýasy agalyk aparatynda has möhüm orny eýeleýändigini görmek bolýar. Hut şunuň özide olaryň dökumentasiýalarynyň Ýewropa we Amerika ýurtlarynyň täze we iň täze taryhy boýunça çeşme hökümünde ähmiýetini kesgitleýär. Bu ýurtlarda döwlet dolandyryşynyň örän giň sferasynyň barlygy bilen baglanşykda olardan gözbaş alyp

gaýdýan administratiw organlarynyň dokumentasiýasy özlerniň temasy boýunça örän köp dürlilige eýedir.

Olaryň ählisi taryhy üçin deň derejede gyzyklanma döredip bilmez. Taryhy derňewlerde köp derejede syýasy wedmostlaryň materiallary peýdalanylýar. Olar ozaly bilen bu ýurtlardaky ynklabçy hereketiň taryhyny öwrenmekde has özüne çekijidir. Mysal üçin polisiýa maglumatlarynda derňewi alyp barylýan guramalaryň işi barada ençeme maglumatlar ýerleşdirilendir. Ýöne aýratyn polisiýa dokumentasiýasy çeşme hökmünde örän urgudyr we çuňňur tankydy taýdan çeşmeleşmeklige mätäçdir.

2). Döwlet dolandyryş organlarynyň işiniň gidişinde köp möçberde iş kagyzlary toplanýar. Olar bolsa bu organlary iş ýöredişini düzýär. Bu organ tarapyndan beýleki organlar alnan dokumentler girýän kagyzzar diýlip atlandyrylýar. Mundan başgada iş ýäredijilik kagyzlaryň bir bölegi organlaryň özi üçin, öz zerurlyklary üçin taýýarlanýar. Bu kagyzzar şol organlaryň öz içinde galýar we birek birege boýun egmeýän edaralaryň arasyndaky iş kagyz dokumentleriň geçmişde gatnaşyk kagyzzar diýip atlandyrylypdyr. Edaranyň özüne tabyn bolan organlary üçin niýetlenen dokumentler sirkulýar diýlip atlandyrylýar. Edaranyň ýa-da wedmostlaryň içinde başlykda onuň tabynlygyndakylara buýruklar, tabynlyklaryndakylardan başlyklara ugradylýan kagyzzar raportlardan (maglumatnama) ýa-da doklat ýazgylary diýlip atlandyrylýar. Ynanç haty haýsydyr bir maglumatyň ynamdarlygyny tassyklaýar. Şahsyýetiň ynanç haty ony görkezijiniň şahsyýetini tassyklaýar. Döwlet ýa-da harby gullugyň geçilendigine şaýatlyk edýän dokument öňki döwürde otistan diýlip atlandyrylypdyr. Indi bolsa gulluk boýunça sanaw diýlip atlandyrylýar.

Russiýada XVIII - XIX asyr derejede diňe gulluk çinleriniň (raýat we harby) berilmeli däl. Eýsem alymlyk derejelerinde ynanç hatyny berilmegi bilen tassyklanylýpdyr.

Häzirki döwürde bu diplomlar bilen tassyklanylýar. Kesgitli mesele boýunça ýa-da şol edaranyň kesgitli wekili bilen resmi alyşyk delo (iş) toplanýar, her bir iş aýratyn nomere eýe bolýar. Mundan başgada gündelik iş dokumentasiýalarynyň hasabaty ýörite žurnallaryň ýa-da kartoçkalaryň kömegi bilen amala aşyrylýar. Bu ýerde olaryň aýry aýry klassifikasiýa boýunça bölünýär. Döwlet dolandyryş organlaryna girýän ýada çykýan kagyzlaryň žurnallary adatça aýry-aýrylykda ýöredilýär.

Döwlet dolandyryş organlarynyň iş dokumentasiýalary arassa wedmostwa üçin ýagny gullukda ulanmak üçin taýýarlanýar we kanun çykaryjylyk aktlarynda ýa-da parlament materiallaryň gündelik çap etmeklige niýetlenen däldir. Ýöne muňa seretmezden has möhüm buýryklar, düzgünnamalar resmi höküme habarlaryna neşir edilýär. Munuň özi esasan operatiw häsiýetini ýerine ýetirip bolanyndan soňra amala aşyrylýar. Administratiw organlary çykyş dokumentleri okyjylar köpçüligi üçin has gyzyklydyr. Şoňa göräde olaryň neşir edilmegi ýörite gözbaş işlerinde ýa-da matematik ýygyndylarda, esasan ýöriteleşdirlen häsiýete eýedir we köp sanly däldir. Şeýle dokumentleriň esasy köpçüligi arhiwlarda galýar we taryhçy üçin alar başgaça edilmedik görnüşünde ýetirmelidir. Şoňa göräde bu dokumentleriň çeşmeşnasçylyk derňewi aýratyn kynçylyklydyr we köp sanly zähmeti talap edýär.

3). Eger-de administratiw organlaryň iş kagyzlary çap edilmedik görnüşünde peýdalanylýan bolsa onda her bir anyk ýagdaýda şu kagzyň haýsy edara degişlidigini ýola goýmakda anyklanylmaladyr, onda düzediji ugradyjy anyklanylmaladyr. Çeşmäniň häsiýetini göz önünde tutup hut şu etapdan başlamalydyr. Düzediji- ugradyjy dokumentiň aşagyndaky möhüm we derejeli adamyň goly bilen kesgitlenýär. Mundan başga-da çeşmeşnas elindäki iş kagzyň edara degişlidigi baradaky tassyknamalary ýüze çykarmak bilen çäklenmän ş, eýsem bu iş kagyzlaryň düýplidigini hem barlamalydyr.

Öwrenilýän dokumentiň düýplidigini barlamak üçin möhürleri we şeýle görnüşdäki iş kagyzlarynyň aşagynda goýlan gollary münkürlük döretmeýän şeýle kagyzlardaky möhürler we gollar bilen deňeşdirip görmelidir. Admnistratiw organlaryň iş dokumentleriniň resmi häsiýetine görä we bu dokumentlerde kimdir biriniň şahsy nukdaý nazarynyň beýan edilmeyändigine görä şeýle dokumentiň kin tarapyndan düzülenligi ýokdur. Döwlet dolandyryş sferasynda ýüze çykýan dokumentler oňa gol çeken tarapyndan örän seýrek düzülýär, şoňa görä-de dokumentiň awtory adatyça onuň aşagynda çekilen goly bilen däl-de eýsem garamadaky poçerk bilen ýa-da stilistiki aýratynlyklar boýunça kesgitlenýär. Admnistratiw organlaryň ýa-da edaralaryň ady olardan çykýan dokumentlerde olaryň ýerleşýän yeri bilen birlikde görkezilýär. Dokumentiň senesini anyklamak üçin dürli ýagdaýlarda dürli-dürli usullar peýdalanýarlar. Dokumentiň çykyş nomeri hasaba alnanda konselýariýa senesi diýlip atlandyrylýan sene görkezilýär. Ol dokumentiň awtory tarapyndan, oňa gol çekýän adam tarapyndan goýulmaýar we onuň teksti bilen ýa-da onuň düzümi we gol çekilen wagty bilen hiç hili baglanşygy ýokdur, ýöne muňa seretmezden konselýariýa senesi dokumentiň ýüze çykanlygy we gol çekilenligi golaýdyr we dokumentiň senesini anyklamakda ýol görkeziji bolup biler.

Kazyýet – deňrew maglumatlary taryhy çeşme hökmünde.

1 Döwlet dolandyryşy sözüň doly manysynda adyl sudlygy hem öz içine alýar. Sud (polisiýa bilen bir hatarda) döwletiň repressiw apparatynyň bir bölegidir. Onuň karary jemgyýetiň hukuk normalary bilen bir ýere sygyşmaýan hereketler üçin jezalary bellemekdir. Ahyr netijede ýustisiýa agalyk sürýän jemgyýetçilik synplarynyň bähbitlerini üpjün edýär. Häzirki wagtda Ýewropa we Amerika ýurtlaryndsa

hereket edýän sud sistamasynyň düýbünü beýik buržuaz rewolýusiýalar goýdy. Inlis rewolýusiýasynyň başynda korolyň eden-etdiligine garşy göreşde sudlaryň çalyşmazlygy baradaky prinsip öňe sürüpdí. 1701ý Angliýada sudlaryň çalyşmaszylygy baradaky prinsip kanun esasynda berkidildi. Fransiýada 1814ý, Germaniýada 1877ý sudlaryň çalyşmaszylyk baradaky prinsip kanun esasynda berkidildi.

Beýik fransuz rewolýusiýasy orta asyrlar üçin häsiýetli bolan derñewiniň we sudýanyň wezipesiniň bir adamyň elinde jemlenmeginiň soňuna çykdy. Olaryň funksiýasy bölündi, ýagny suda çenli derñew işlerini alyp barýar, sudýa sud derñewini we jeza çäresini bellemekligi amala aşyrylýar. Şu prinsip 1808ý Napoleon tarapyndan Fransiýada kanunçyryşdyryldy, şeýle hem beýleki ýurtlarda-da şu prinsipe geçildi. Buržuaz rewolýusiýalary zamanynyň sud işine profesional sudýalar hatarda halk wekilleriniň saýlawy oturdaşlar sudunyň gatnaşýanlygydyr. Oturdaşlar sudy ilkinji gezek Angliýada ýüze çykýar, soň Demirgazyk Amerikan koloniýalaryna ýaýrandyr. Beýik fransuz rewolýusiýasy bu instutyň Ýewropa kontinentine ýaýramagyna ýol açypdyr. Ikinji jahan urşynda soň sud praktikasynda esasy harby jenaýatkärleri sud etmek üçin halkara tribunally döretmeklik ýüze çykdy. 1945-nji ýylyň 8-nji awgustynda SSSR, ABŞ. Angliýa we Fransiýa Nýurnbergde Halkara harby sudyny dörediler. Uzak Gündogar boýunça Halk Harby tribunalyň Tokiodaky sud ýyganyşygy 1946-njy ýyl ýapon harby jenaýatkärleri sud etdi.

2 täze we in täze taryhy boýunça gözleglerde çesme hökmünde ozaly bilen syýasy işler boýunça sud prosesleriniň materiallary möhümdir. Şeýle prosesler bolsa, özleriniň häsiýeti boýunça dürli-dürlidir. Şoňa görä olaryň dokumentasiýalaryny çesmesýnasçylyk ähmiýeti hem dürli-dürlidir. Taryhda içiçi guramalaryna, demokratik, antifaşistik hereketiň işgärleriň sud prosesleri bar. Mysal üçin miletçiler tarapyndan 1933-nji ýylda

guralan Leýpsig prosesi reýhstagy ýakmakda esasy günäkärleýin Gyorgi Dimitrowa garşy gönükdirlende.

Şol bir wagtyň özünde täze we iň täze döwürdäki sud prosesleriň arasynda agalyk sürüji syny özara görmegini beýan edenlerde bar. Mysal üçin Fransiýada Dreýfussyň işi. Esasy nemis we ýapon harby jenaýatçylaryny sud prosesiniň maglumatlary taryhçylar üçin giň maglumatlar berilýär.

3 Sud-derňew maglumatlary çeşmeleriň çylşyrymly sostawyny emele getirýär.

Olaryň strukturasy ýustisiýa organlaryň iş tertibi bilen kesgitlenilýär. Ýokarda bellenen beçilişi ýaly Beýik Fransuz buržuaz rewolýusiýasyndan soň işiň deslapky derňewe we suda seredilmegi bölündi. Şoňa laýyklykda sud prosesleriniň dokumentasiýalary adatça öz sostawy boýunça birmeňzeş bolmadyk iki sany uly bölekden durýar. Deslapky derňewiň maglumatlaryna günäkärleýin we şaýatlaryň sorag edilişi protokollary, maddy subutnamalar degişlidir. Sud derňewiniň maglumatlaryna onuň gidişiniň protokollaryny prokuroryň sözi, sud edilýäniň we şaýatlaryň görkezmeleri, sud edilýäniň soňky sözi jeza degişlidir. Täze we iň täze döwürde sud çözgütleriniň köpüsi aýyk amala aşyrylýar. Şoňa göräde maglumatlary çap edilen sud prosesleriniň ençemesini sanap bolýar. Kä wagt şeýle neşir etmeklik sud prosesiniň ýapyk amala aşyrylýandygyna garamazdan, resmi tarapdan neşir edilýär, mysal üçin Pariž kanunlarynda sud edilşini görkezmek bolar. Munuň özi diňe günäkärülenleriniň howplydygy baradaky pikiri ýaýratmak üçin peýdalanylýar. Sud-derňew materiallarynyň çap edilmäni galýar we belli bir möhletden soň döwlet arhiwlerine geçýär. Arhiwdäki syýasy prosesleriň fonduny peýdalanmak beýleki dokumentlere seredeniňde uzak möhletler bilen gadagan edilýär. Mysal üçin Fransiýada 100 ýyl, Italiýada 70 ýyl we ş.m

5 Ýustisiýa jemgyýetiň antogonistik synnylara bölünmegi bilen ýüze çykdy, şoňa göräde ol synny häsiýete

eýedir. Islendik sud prosesiniň maglumatlary çesmeşynasçylyk analizinden geçirlende ozaly bilen taryhçyda sud prosesiniň geçen umumy taryhy we syýasy ýagdaýy, onuň maksatlary we häsiýeti barada düşünje bolmalydyr. Sud-derňew dokumentasiýasyna ählisiniň nukdaý nazaryny olaryň synny, syýasy pozisalaryndan gözlemeli. Sud-derňew maglumatlaryny öwrenýän wagtynda, taryhçy günäkärleýji netijäň nämä esaslanýandygyny düşündirmäge çalyşmaly, şonuň bilen baglanşykly bolsa, maddy subutnama hökmünde getirilýän dokumentleriň hakykylygyny barlamaly. Sud-derňew maglumatlarynyň çesmeşynasçylyk analiziň, has kynçylyk tarapy olardaky maglumatlaryň hakykylygyny barlamakdyr.

Çeşmäniň ýüze çykan wagty we ýeri parlament maglumatlarynyň özünde habar berilýär. Parlament maglumatlary dokumentleriň çylşyrymly sostawyny özünde saklaýar. Bu ýerde özüniň awtory we tematikasy boýunça dürli-dürli maglumatlar gabat gelýär. Ýöne şu aýry-aýry fraksiýalaryň nämä ugrynda çykyş edýänligini kesgitlemeli. Şeýle yzygiderlilik aýry-aýry çykyşlaryň şahsy nukdaý nazardan däl-de parlamentariniň saýlanan partiýasynyň syýasy düşünmeklige mümkinçilik berer.

EDEBIÝAT

- 1 Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. - Aşgabat, 2007.
- 2 Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
- 3 Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
- 4 Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
- 5 Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygındysy. I tom - Aşgabat, 2007.
- 6 Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.
- 7 Gurbanguly Berdimuhamedow. Halkyň saýlany we ynam bildireni. - Aşgabat, 2007.
- 8 Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.
- 9 Türkmenistanyň Konstitusisiýasy. – Aşgabat, 2008.
- 10 Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
- 11 Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
- 12 Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-jy goýberiliş. - Aşgabat, 2008.

- 13 Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
- 14 Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.
- 15 Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. Aşgabat, 2009.
- 16 Ata arzuwyny amala aşyryň agtyk. – Aşgabat, 2009.
- 17 Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. – 2-nji göýberiliş, Aşgabat, 2009.
- 18 Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyryşynyň birinji maslahatynda eden Çykyşy (2009-njy ýylyň 9-njy ýanwary). – Aşgabat, 2009.
- 19 Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysy Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň döwlet howpsuzlyk geňeşiniň giňeldilen mejlisinde Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 21-nji ýanwary). // Türkmenistan. 2009. 22-nji ýanwar.
- 20 Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň diplomatik korpusy bilen geçiren maslahatynda Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 18-nji fewraly). // Türkmenistan. 2009. 19-njy fewral.
- 21 Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň EKO-nyň ýokary derejedäki 10-njy ýubileý duşuşygynda eden Çykyşy (Tähran,

- 2009-njy ýylyň 11-nji marty). // Adalat. 2009. 13-nji mart.
- 22 Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň GDA ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň geňeşiniň mejlisindäki Çykyşy (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 10-njy apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 17-nji aprel.
- 23 Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygy üpjün etmekde onuň hyzmaty“ atly ýokary derejedäki Halkara maslahatynda Sözlän sözi. (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 23-nji apreli). // Türkmenistan. 2009. 24-nji aprel.
- 24 Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Aral kölüni halas etmegiň halkara gaznasyna esaslandyryjy döwletleriň baştutanlarynyň sammitinde Sözlän sözi. (Almaty. 2009-njy ýylyň 28-nji apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 8-nji maý.
- 25 Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
- 26 Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Awaza“ milli syýahatçylyk zolagynda ilkinji desgalaryň açylyş dabarasynda eden çykyşy. (2009-njy ýylyň 15-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.

- 27 Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna// Türkmenistan. 2010. 10-njy maý.
- 28 Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulularynyň maslahatynyň mejlisinde sözlän sözi (Daşoguz, 2010-njy ýylyň 14-nji maýy). // Türkmenistan. 2010. 15-nji maý.
- 29 История средних веков: в 2-х томах. – М., 1997.
- 30 Конституция и законодательные акты буржуазных государств в XVII-XIX в.в – М. 1982.
- 31 Новая история в документах и материалах. Вып.1-2.- М. 1953.
- 32 Хрестоматия по истории средних веков: в 3-х томах. Под ред. Н.П, Грацианского и С.Д. Сказкина М. 1950-1953.
- 33 Хрестоматия памятников феодального государства и права, стран Европы. Под ред. В.М. Корецкого. – М. 1961
- 34 Хрестоматия по новой истории 1640-1815 г. Под ред. Губер А.А и Ефремова А.В. – М. 1963 г.
- 35 Хрестоматия по новой истории 1816-1870 г. – М. 1965 г.
- 36 Хрестоматия по новой и новейшей истории стран Запада и Америки. М. 1963 г.
- 37 Всемирная история. Т.5. – М. 1958-1959
- 38 История дипломатии. - М. 1963
- 39 Хвостов В.В. История дипломатии. М-1959
- 40 Хрестоматия по новой и новейшей истории стран Европы и Америки. Москва – 1971
- 41 Кредер А.А Новейшая история. XX в. М-1997

- 42 Айзин Б.А. Революционные германские социал-демократы против империализма и войны (1970-1914гг.) – М. 1974
- 43 Галкин Т.С. Дипломатия Европейских держав в связи с освободительным движением народов европейских Турции (1905-1907гг.) М. 1960
- 44 Галкин Т.С. Создание Германской империи. М. 1986
- 45 Германская история в новое и новейшее время. Т.1,2 – М.1970
- 46 Гинцберг Л.И. На пути в имперскую канцелярию: германский фашизм рвется к власти. – М . 1972
- 47 Деборин А.М. Социально-экономическое учение нового и новейшего времени Т.1. – М.1958
- 48 Драбкин Я.С. Становление Веймарской республики. 1949-1989г.-М. 1979
- 49 История первой мировой войны (1914-1918). Под ред. Распутова И.И. М. 1963
- 50 Кан С.Б. Революция 1848 г в Австрии и Германии – М. 1948
- 51 Майер В.Е. Деревня и город Германии в XIV-XVI вв. – Л. 1979
- 52 Оболенская С.В. Франко-прусская война и общественное мнение Германии и России. - М. 1978
- 53 Лавровский В.М. Сборник документов по истории Английской буржуазной революции XVII в.в. Москва 1973г.
- 54 Рубинштейн Е. Крушение Австро-Венгерской монархии. - М.1963
- 55 Федеративная республика Германии. - М. 1983
- 56 Делорм Ж. Основные события средневековья. - М. 2004. [Http://www.ast.ru](http://www.ast.ru)

- 57 Жак Ле Гофф. Цивилизация средневекового Запада. - М. 1992. [Http:// www.publ.lib.ru](http://www.publ.lib.ru)
- 58 Ерусалимский С.А. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. М-1976
- 59 Германская история в новое и новейшее время. 1, 2 т. М-1970
- 60 Оболенская Ц.В. Франко-прусская война и общественное мнение Германии и России. М-1978
- 61 Галкин Т.С. Дипломатия Европейских держав в связи с освободительным движением народов Турции. М-1960
- 62 Мирошевский В.М., Освободительное движение в американских колониях Испании от их завоевателя до войны за независимость.(1492-1810 г.) М-Л 1946 г.
- 63 История Италии : В 3 т. М. 1970-1971
- 64 История Швеции: М.1974
- 65 Сороко Цюпа О.С. : История Канады, М. 1985

Mazmuny

Giriş.....	7-8
Tema: Çeşmeşynaslygyň umumy nazary-usulyýet meseleleri.....	9-17
Tema: Gadymy döwrüň taryhy çeşmeleri.....	17-24
Tema: Orta asyrlar zamanynyň çeşmeleri.....	24-34
Tema: Gündogar Ýewropanyň XI-XVII asyr taryhy boýunça çeşmeler.....	34-39
Tema: XI-XVII asyrlaryň kanunçylyk aktlary taryhy çeşme hökmünde.....	39-43
Tema: XI-XVII asyrlaryň edebi we publisistiki ýadygärlikleri taryhy çeşme hökmünde.....	43-61
Tema: XVIII-XX asyrlarda taryhy çeşmeleriň ösüşi we olaryň häsiýetindäki we funksiýalaryndaky üýtgeşikler.....	62-90
Tema: Döwlet kanunçylyk aktlary taryhy çeşme hökmünde.....	90-93
Tema: Parlament dokumentleri taryhy çeşme hökmünde.....	93-97
Tema: Döwlet dolandyryş edaralarynyň dokumentleri taryhy çeşme hökmünde.....	97-100
Tema: Kazyýet-deňrew maglumatlary taryhy çeşme hökmünde.....	100-103
Edebiýat.....	104-109